

EESTI KIRJANDUS

SISU:

- K. MIHKLA: Koidula Pärnus
- L. KULBIN: Adam Petersoni kui juhtiva rahvuslase kujunemine.
- R. PÕLDMÄE: Eesti vennastekoguduse kirjandusest
XVIII sajandi keskel.
- A. SANG: F. Tuglas — Kuldnene rõngas.
- FR. TOOMUS: R. Roht — Verioja mõis.
- M. SILLAOTS: H. Mäelo — Teras.
- A. ARU: J. Riisalo — Vahtramäe vabastajad.
- A. VAIGLA: Kolm näidendit noortele.
- H. RAUDSEPP: J. Luiga — Poliitilised päevamured I ja II.
- H. VIRES: F. Toomus — Friedrich Nietzsche.
- H. JÕULMAA: A. Kaal — Mehe ja naise psühholoogiast.
Eesti raamatute üldnimestik 1934. a. alates. 24. poogen.

N° 7

27. juuli

1936

EESTI KIRJANDUSE SELTSI VALJAANNE

KUUKIRI

EESTI KIRJANDUS

1936 ASUTATUD 1906. XXX

Ilmub iga kuu lõpul, piltidega.

Tegev ja vastutav toimetaja D. PALGI.

Toimetus:

P. ARISTE (rahvaluule), H. KRUUS (ajalugu), F. LINNUS (rahvateadus), A. SAARESTE (keel), FR. TÜGLAS (kirjandus).

Käsitõlkide tagasisaatmiseks lisatagu postmargid ligi. Avaldatud käsikirjad hoitakse alal ainult sellekohasel soovil. Toimetus jätab enesele õiguse avaldada käsikirju lühendatud kujul.

Toimetuse ja talituse: Eesti Kirjanduse Seltsi büroos, Suurturg 12, Tartus, telefon 6-01, avatud argipäevil kella 9—15.

Tellimishind: aastas 5 kr., poolaastas 2 kr. 50 s., veerandaastas 1 kr. 25 s., üksiknumber 50 senti.

Tellimisi võtavad vastu talitus, kõik postiasutised, raamatukauplused ja Eesti Kirjanduse Seltsi usaldusmehed.

Postil kaotsiläänud numbrid saadetakse hinnata uuesti ainult siis, kui sellest on teatatud talitusele hiljemalt kuu aega pärast numbri korrapärasest ilmumisaega.

Üksiknumbrid on müügil järgmistes raamatukauplustes:

Tartus: Eesti Kirjanduse Seltsi Büroo, Suurturg 12, tel. 6-01. Akadeemiline Kooperatiiv, Ülikooli 15, tel. 63.

„Noor-Eesti“ k/ü, Rüütli 11.

K/ü. „Postimees“, Suurturg 16, tel. 2-50.

J. Krüger, Rüütli 11, tel. 7-60.

„Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Rüütli 11, tel. 9-58.

Tallinnas: Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisus, Pikk 2, tel. (20)4-49.

„Suur-Karja 23, t. (2)15-31.

K/ü. „Rahvaülikool“, Jaani 6, tel. (20)6-66.

Harju 48, tel. (2)24-49.

A. Keisermann, Kinga 5, tel. (2)14-51.

Narvas: „Pressa“, ajakirjanduse keskladu, Hermannini 11.

Viljandis: „Pressa“ ajakirjanduse keskladu, Tartu 3.

Kuulutused teksti järel: lehekülge 30 kr., pool lehekülge 15 kr., veerand lehekülge 8 kr.

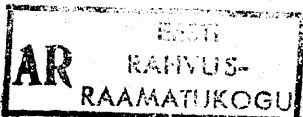
Varemad aastakäigud. Aastakäigud 1—XII (1906—1917) on müügil otsas. Saada on aastakäike XIII—XVIII (1918/19—1924) hinnaga à 3 kr. 60 s. XIX—XXIII (1925—1929) hinnaga à 5 kr. ja XXIV—XXIX (1930—1935) hinnaga 6 kr., nahkköites 2 kr. kallim.

Mõningaid üksiknumbreid on saada alates 1907. aastast hinnaga 50 senti number.

Tellige raamatuid Eesti Kirjanduse Seltsilt! Saatke oma aadress nimestikkude ja tutvustajate saamiseks. Raamatukogude varustamine kõigi raamatutega. Raamatute köitmine. Nõudke tingimusi!

EESTI KIRJANDUSE SELTS

Suurturg 12, Tartu, tel. 6-01, posti jooksev arve 20-36.

EESTI KIRJANDUS

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KUUKIRI

TARTUS

JUULI 1936

NR. 7

KOIDULA PÄRNUS.

Pärnus veedetud noorusaastad ning koolipõlv on vajutanud sügava jälje Koidula olemusse ja ta kirjanikuande kujunemisse. Siin valmisid ta hingelised omadused ja vaimsed jõud, esialgu latentsel kujul, hiljem aga väljendudes täies küpsuses. Ometi on ärkamisaja suurlauliku Pärnu kasvuperioodi võrdlemisi ähmaselt valgustatud. Seda ajastut on koguni võõriti mõistetud ja käsitletud.

Kaksipidi-arvamused algavad juba Koidula ja tema isa Jannseni siirdumisega Pärnu. Pole veel täit selgust selles, milal lahkus Jannseni perekond Vändrast ja saabus uude asukohta. Kadunud Vändra köster-organist Rossmann teatas selle kohta järgmist: „Kahjuks ei ole protokollidest seda leida, mil Jannsen Vändrast lahkus. Niipalju tean ma vana Vändra koguduse personaalraamatust, et uus köster A. Luig juba 1851. köstriks oli. Nii siis võis J. V. Jannseni äraminek Vändrast aastal 1850 olla.“ Sama teadet kinnitas ka vöörmünder Honigstock'i tütar Leena Vimson. Koolmeister J. V. Jannsen saabus 1850. a. aprillis Pärnu Ülejõeale. Seal hakatud parajasti koolimaja ehitama kaskedealuse maantee äärde. Jannsen käinud igapäev ehitustöid jälgimas ja kiirustanud tööd, et maja õppeaasta alguks oleks valmis. Koolimaja kerkinud koolmeistri õhutusel kiiresti ja Jannsen asunud sinna perekonnaga elama 1850. a. sügisel. Lisaks nimetatud suulisile teatele kõnelevad käsikirjalised ülestähendused samuti aastaarvu 1850 kasuks. Pärnu II algkooli kroonikast loeme: „Johann Voldemar Jannsen oli ametis sügisest 1850 kuni jaanuarini 1864.“ Pärnu Eliisabeti koguduse kirikuraamat teatab, et Jannsen on tulnud Vändrast 1850. a. ja lahkunud Pärnust 1863. a. detsembris. Eespooltoodu põhjal võime kindlasti väita, et Koidula veetis ühes oma vanematega Pärnus 13½ aastat. Ta tuli siia oma seitsmendal eluaastal ja lahkus kahekümneaastase neiuna.

„Koolimaja, kus Jannseni pere elas,“ kirjutab A. Kallas, „oli linna servas, nn. Kalajõe külas, mida sel ajal veel talupoegade lahjad ja Lauga mõisa lopsakad põllud ümbritsesid. Eeslinna ehitused algasid alles aegamööda tõusma. Maja ise oli kaasiku ääres, kesk kaunist viljapuuaeda“¹⁾.

See A. Kalda biograafilisest romaanist võetud kirjeldus on mitmeti ebatäpne. Koolimaja läheduses polnud mingit kaasikut. Suured kased kasvasid küll maantee mõlemal kraavikaldal, mistõttu seda külateed kutsuti kaskedealuseks. Küla kandis K a l a m e e s t e, mitte Kalajõe nimetust. Peale talunike ja popside elas seal rohkesti kalamehi — sellest hakatigi küla nimetama Kalameesteks. Kooli talukrundini ulatusid S a u g a, mitte Lauga mõisa põllud²⁾.

Looduslikult asetses koolimaja kaunis kohas. Lõuna pool koolimajast, üle maantee oli Pärnu jõe kallas, kust avanes vaade linnale ja merele. Koolimaja aeda läbis vulisev ojake, kuhu Jannsen asutas suure viljapuuai ja laskis tiigi kaevata. Siin oli ilus mängupaik ta lastele³⁾.

Koidula oli juba mängu-east väljas. Tema hoolde usaldati nooremad vennad, keda ta aeda viis ja nende mängu pealt vaatas. Seal jooksid ta vennakesed oja ja tiigi kaldail, kus kasteheinad ulatusid neile põlvini. Mõnelt poolt on avaldatud arvamust, nagu põhineks Koidula tõlkelaenuline luuletus „Meil aia-äärne tänavas“ luuletajanna isiklikel lapsepõlve-mälestusil, nagu kujutaks autor selles neid aegu, millal ta lapsena Pärnu Ülejõe tänavail mängis. Kuid sisuliselt tõlgitseb see laul enam neid muljeid, mida pakkus Koidulale varasemas lapse-eas Vändra köstri-maja aed ja selle äärne tänav, mis maanteelt läks köstrimaja õue. Nagu teab A. Kitzberg luulelennuliselt jutustada, tulnud Vändra köstripapa väljast põlde vaatamast, pikk piip suus, võtnud põlvepikkuse Lolla käe kõrvale ja viinud ta tuppa magama⁴⁾. Pärnu mälestusile viitab sel puhul vaid laulu viimane salm:

Aeg tuli. Maa ja mere peal
Silm mõnda seletas —
Ei pool nii armas polnud seal
Kui külatänavas.

Aastat kolmkümmend tagasi tunnetati Koidula isiklikke elamusi kõigis tema loodud lauludes. Siis võidi suurima veendu-

1) A. Kallas, Tähelend, lk. 43. Tartu 1929.

2) Vt. ka K. Mihkla, Lühike eesti kirjanduse ülevaade, II vihik, lk. 219. Tartu 1931. — „Tähdenlento“ teises, laiendatud trüki, lk. 45—46, Helsinki 1935, on autor täpsustanud Ülejõe koolimaja kirjeldust.

3) J. Martson'i teateil.

4) Lasteleht 1903, nr. 5.

musega lugeda ja uskuda kas või säärast üllatavat sõnumit: „Sonntags-Zeitung für Deutschlands Frauen“, mis Berliinis W. Vobachi & Co. kulul ilmub, avaldab Klaus Grothi sulest oma selle aasta 49. numbris ühe laulu, mis arvatavasti L. Koidula laulu „Meil aia-äärne tänavas“ tõlge on, ehk seda küll laulu juures öeldud ei ole⁵⁾. Ent Koidula tänapäeva-austaja lohutagu end sellega, et isegi võõra luuletoote taasloomine nõuab tõlkija enda mälestusi.

Nagu teame, polnud Koidula elu tõesti nii kuldne Pärnu Ülejõel kui metsataguses Vändras. Ta sai vähe tunda siin rõõmuhetki ja muretuid tunde. Jannseni perekondlik elu oli niivõrd takerdunud majanduslikku ja hingelisse surutisse, et elevuslikemadki hetked avaldusid siin teatud sordiini all. Nii koges Koidula juba varakult elu karmi kätt. Ta pidi oma nooremaid vendi karjatama ja kasvatama, teda sunniti koguni leemekulpi liigutama. Esimese ülesandega, kasvatustööga, tuli ta hästi toime, kuid köök ei huvitanud teda põrmugi. Koidula jättis pudru katlasse kõrbema ja põgenes raamatute juurde, süvenedes nende lugemisse⁶⁾. Raamatuisse kiindus ta mingi loomupärase vaistu ajel.

Õieti oli kaks külgetõmbejõudu, mis Koidulat tema kasvuaas järelejätmatuult enda poole kiskusid, — need olid raamatud ja loodus. Isa Jannsenil polnud sugugi aega oma vanema tütre koolitamiseks, aga Koidula omandas tarvilikud algteadmised tütarlastekooli sisseastumiseks nagu mängides, iseõppimise teel. Peale koolimaja aia oli Koidula lemmikpaigaks lähedane Pärnu jõe kallas, kus ta ennast unustades looduse vahelduvaid nähtusi imestlusega jälgis. Kaunil kevadehommikul pakkus Pärnu jõgi ühes Sauga lisajõega võrratut vaatepilti. Jõepinnal peegeldus linna poolt sadamakai laevadega, Vana-Pärnu poolt aga kaldaäärsed pajud ja männid, millede tagant paistsid kõrged punaste kivikatustega randlaste puumajad. Piki jõge liuglesid purjepaadid, kaugenedes aeglaselt muuli taha — ikka Kihnu ja Pootsi poole. Sügiseti köitis tulevase laulikneiu tähelepanu tormiga lainetav jõgi, mille veepind järjest tõusis ja ähvardas enda alla matta kaldaäärsed puid ja maju⁷⁾.

Üheteistkümnendal eluaastal astus Koidula Pärnu tütarlastekooli. Nagu osutab vastav sissekirjutamisraamat, on ta kantud õpilaste nimekirja 2. augustil 1854. a. Sellest raamatust loeme: [Õpilase nimi] Lidie Emilie Florentine Jannsen. [Sünni-

5) „Eesti Postimehe“ Öhtused Kõned 1903, nr. 36.

6) L. Suburg, Tumedad jooned Jannsenite olemuses, EKIA.

7) L. Vimsongi teateil.

koht] Fennern. [Sünniaeg] 1843 December 12. [Isa] Schulmeister Joh. Jannsen. [Ettevalmistus] Häuslicher Unterricht. Nagu näeme, seisavad raamatus Koidula kolm eesnime. Neist tarvitatakse koolitunnistuste raamatus ainult esimest, esialgu „Lidia“, hiljem „Lydia“ kujul. Koidula eesnime algkuju „Lidia“ tohiks mõõduandev olla selle nime häälendamisel. Nii siis hääldamisega „liidia“, mitte kreekapäraselt „lüüdia“.

Jälgides koolitunnistusi võime järeldada, et ta on kuulunud parimate õpilaste hulka. Ta käitumine on hinnatud 1853.—1856. õ.-a. „heaks“ („gut“), 1857—1861 „väga heaks“ („recht gut“, „sehr gut“). Tähelepanu hindeiks on esimesil õppeaastail „elav“ ja „hea“; 1857. õ.-a. leidub märkus „mitte alati sama elav ja hea“; viimaseil õppeaastail on tähelepanu „väga hea“. Õppeained on hinnatud enamasti „heaks“ ja „väga heaks“. Paaril semestril on mõne aine hindamisel loobutud tavalisest hinnanguist ja selle asemel tähistatud õppimise tagajärjed märkustega, nagu „edukus võiks suurem olla“ (1855, I sem.), „viimasel ajal eriti hea“ (1856, I sem.), „võiks andeile vastavalt püüdlikum olla“ (1857, I sem.), „kui usinus vastaks andeile, siis peaks edu suurem olema“ (1857, II sem.). On täheldatav, et 1859. ja 1860. õppeaastal on kõik ained „väga head“, välja arvatud vene keel, mis on kas „hea“ või „rahuldav“, aga viimasel õppeaastal (1861, I ja II sem.) on seegi õppeaine hinnatud „väga heaks“⁸⁾.

Koolitunnistuste põhjal osutub Koidula korrallikuks ja andekaks õpilaseks, keda enamasti kiidetakse ja kellele ainult harukorral tehakse heatahtlikke märkusi. Kuid hoopis erineva pildi loob meie ülistatud isamaalüürikust ta kaasõpilane Lilly Suburg, kirjutades 1912. a. kadunud Koidula kohta järgmist: „Kui mina Pärnu linna tütarlaste kooli astusin, leidsin Lydia, keda tol ajal Lollaks hüüti, sealt eest. Ennem ei pannud seda kollakas kahvatanud tumedates korratumates riietes tütarlast tähele, ennem kui teisel semestril... Seal püüdis Jannsen, kuidas seal lapsi priinimega nimetati, ennast mulle ligistada. Mul ei meeldinud see esiti: minu ema hoidis oma tütrid ikka läikivates puhastes riietes..., kuna L. Jannsen määrinud riietes ja isegi pesemata kaela ja kõrvatagustega kooli tuli. Vaene laps, ta ema lamas ju haigevoodis, kuna mina, kui armastatud ja kiidetud õpilane ikka rõõmus ja priske olin, oli tema kurvameeleline, vähe teistest lastest sallitud, hallide unistajate silmadega tihti noomitud tütarlaps“⁹⁾.

8) Pärnu tütarlastekooli tunnistusteraamatud 1853—1858, 1858—1861.

9) L. Suburg, Tumedad jooned Jannsenite olemuses, EK1A.

Küsimine, miks Lilly Suburg, eesti esimene naisõiguslane, on sõandanud ennast eeskujulikuks ülendada ja Koidulat kasimatuks tembeldada? See subjektiivne iseloomustus põhineb suurel määral Suburgi haavunud enesetundel. Juba oma koolipõlves ei suutnud auahne Suburg sugugi sallida seda, et kurvameelse Lolla kirjandeid õpetajate poolt kiiduväärseks peeti. Ta kadestas Koidulat, keda enam hinnati kui teda, kes hiilgas „puhtais läikivais rõivais“. Kui hiljem, 1903. a. A. Jürgenstein julges Koidula naistüüpe ülistada ja Suburgi omi maha teha, siis võttis haavunud Suburg kirjatähe appi, et Jannsenite suguvõsale halba varju heita.

Jälgigem, milliseis mustis värves kujutab ta Ülejõe koolmeistri korterit ja Jannsenit ennast. „Mul oli tädi majaomaniku abikaasana linna alevis,“ kirjutab sapine Suburg. „See oli oma esimese poja kuulsa koolmeistri Jannseni juurde kooli viinud. Võttis aga poisi aasta pärast jälle ära minu emale kaebades: seal on nii koristamata must, et lutikad ja kirbud lapsed ära tahavad süüa. Ja vana Jannsen peksab lapsi koletumaste joonelaudadega pähe ja näkku ja kuhu aga juhtub, ja neid oma lapsi peksab ta päris veriseks — paneb poistel pead padja alla ja virutab. Seda tegi ta juba Väandrasgi, tähendas mu emakene, kes oma lapsi ilma vitsata tõevaimus viisakateks inimesteks kasvatas“¹⁰). Ühe sõnaga — Jannsenid mustad kui tondid, Suburgid vooruslikud kui inglid.

Kuid Ülejõe elanikud, Jannseni õpilased iseloomustavad oma sõnaosavat kooliõpetajat sootu paremas valguses. See olnud harv juhtum, kui Jannsen mõnd oma hooletut ja üleannetat poissi kepiga käe pihta löönud. Et ta oleks õpilasi pähe ja näkku löönud, seda eitavad tema kasvandikud kategooriliselt. Jannsenil olnud kepp, mõnikord koguni pingijalg käes rohkem hirmutamiseks kui peksemiseks¹¹). Ei tea keegi ka sellest midagi, nagu oleks Jannsen mõne omist lastest karistamisel veriseks peksnud. Mis puutub Jannseni elutubade koristamisse, siis siingi ei tunne Suburg piiri kaasinimeste laimamisel. Jannseni korter olnud märksa korralikum ja puhtam kui Suburgite häärber Sikana lähedases Valdburgis.

Ärkamisaja laulumees K. A. Hermann ei leia sobivaid sõnu Koidula ilu ülistamiseks. „Harva valab loodus oma ilu- andeid nii rikkasti kellegi inimese päale välja, kui seda Koidulale oli sündinud,“ kirjutab ta paatoslikult¹²). Ent Suburg jagas

10) Sealsamas.

11) Jaan Mihhels'i ja M. Kodar'a teateil.

12) K. A. Hermann, Eesti kirjanduse ajalugu, lk. 415.

sēs suhtēs täiesti vastupidist vaatekohta, kaldudes seejuures oma süüdistuses äärmusse. „Maitset riidespanemise juures ei olnud Lydial vähematki ja niisugune juuksteparukas, nagu tal piltidē peal näha on, ei ole tal ialgi olnud: seda sünnitas üks päevapiltnik varju järele, mida ühe pildi peal Koidula pea taga näha oli. Ta kandis oma juuksed korra valitseva moodu tõttu punases võrkus kullaste paeltega — kui vastik see ta näole ka oli“¹³). Kui liigse tööga ülekoormatud Koidula ei saanud koolipõlves erilist hoolt kanda oma soengu eest, siis ei tarvitseks selles veel otsida maitsetust. Kuid tuulest on võetud arvamus, nagu temast tehtud ülesvõtted kujutaksid juurdejoonistatud kunstlikku parukat. Koidula kandnud juba koolitüdrukuna lahtisi kähardunud juukseid¹⁴).

Oleks ekslik arvata, nagu oleks Suburg piirdunud üksnes Koidula välimuse alaväärtustamisega. Tüüpilise naturalistina avastas ta tumedaid jooni Koidula kogu olemuses. Tema kadestusest teritatud pilk tungis laulikneiu varjatumasse hingesoppi, isegi alateadvusse.

Koidula ise ei salga oma kooliea halbu harjumusi. Avameelselt jutustab ta kirjas Kreutzwaldile järgmise loo: „Kui ma alles lahtises kleidis tütarlaste koolis käisin, saatis mind koolitaja korra oma tuppa midagi tooma. Laua peal lahti seisis üks raamat, ja ma ei lähe Teile salgama, et mul lapsest saadik see paha amet on, iga niisuguse mulle veel lugemata riista ette nuusides seisma jääda... Mina unustasin kooliõpetajat ja ootamist, lugesin ja lugesin: see oli peatükk „Kristus“ ja seletas piibli lugude tekkimist, — kunni raamatu peremees mind otsima tulles raamatu käest ära võttis ja mulle pika jutluse sest pidas, „mis tütarlapsele kõlba“. Pärast ei ole ma raamatut enam näha saanud, ja minu mõtetes liikus sagedaste küsimine: „Miks ta siis ise teda loeb, kui see teistele ei kõlba?...““

Selles loos ei leia me midagi eriliselt halba. Tundub loomulikuna, et Koidula, kes oli innustunud raamatusõber, uudishimust aetuna heitis pilgu ka võõrasse raamatusse. Nagu alati nii unustab ta käesolevalgi juhul raamatu lugemisel kogu ümbuse ja oma ülesande, mis eest ta tõelda saab. Pealegi on ta lugema hakanud säärast teost, mis noorele tütarlapsele veel pole kohane.

Kuid Koidula huvitundmine kooliõpetaja raamatust andis kadestunud kaasõpilasile küllaldast põhjust, et lendu lasta kuul-

13) L. Suburg, Tumedad jooned Jannsenite olemuses, EKIA.

14) L. Vimson'i teateil.

duse, nagu oleks Koidula koolipreili raha ära võtnud. Selle süüteo pärast sunnitud teda koolist lahkuma, aga suurte palvete peale jäetud ta veel kooli. Nii teadnud Koidulast veel 1912. a. kõnelda keegi tundmatu 80-aastane Vana-Pärnu eit¹⁵⁾.

Kui Koidula oleks tõesti koolis varastanud, siis poleks teda palveist hoolimata kooli jäetud, või oleks paremal juhul ta käitumine viimse hoiatusega vähendatud mitterahuldavani. Nagu aga eespool selgus, pole Koidula käitumist kunagi hinnatud alla „hea“, samuti ei leidu tunnistusteraamatus märkust, mis kaüdseltki laseks oletada ta vargusekalduvust. See tohiks olla ilmsiks tõenduseks, et Koidula kleptomaania jutud on täiesti alusetud.

Aga mida ütleb selle kohta Suburg? Ta leiab ühes oma emaga, et terves Jannsenite suguvõsas lokanud vargusehimu. Jälgigem tähelepanelikult, kuidas kirjutab ta A. Kaldale: „Aga ta [Jannseni] pojad on ka kelmid küll, ... varastavad heinasaod ja müüvad nad ära, et sedaviisi paberossi raha saada. — Ikka va isa enese tembud ka lastel külgis, ütleb [Suburgi] ema.“ Nii siis 10-, 12-aastased poisijõmpsikad nihutavad heinasaod võõralt väljalt ja teevad rahaks, et aga varastada. Igatahes peab olema vägilane, et olla Suburgi laimduste kangelane.

Allakirjutanu on juba 1917. a. peale korduvalt küsitlenud Ülejõe elanikke, mida nad teavad jutustada koolijuhataja Jannsenist ja tema perekonnaliikmeist. Nende kõrvu pole aga ulatunud ükski Jannseni perekonna varguselugu. Kohapealsete elanike ütluste järgi olnud Jannsen külavanemana kogu ümbruskonnale eeskujuks. Tema tütrede-pojad olnud Kalameeste küla lastele heasüdamlikud seltsilised. Kui targemad ja viisakamad jaganud nad teistele juhatusi¹⁶⁾.

Suburgi koostatud süüdistusakti haripunktis seisab järgnev konkreetne juhtum: „Varsi, selle peale tuli Lolla korra, kui mu ema jälle meil linnas oli, kus meil kaunis korteri majakene ühe sakste juures üles kasvanud tubli sugul. naisterahva talitajaga, oli, minult jälle ühte raamatut lainama. Juhatasin teda seda kummuti pealt võtma, sest et mu käed just kinni olivad. — Nii kuidagi rutusti ära oli läinud, käskis ema mind järele vaadata, kas ta hõberaha — paar rubla — veel kummuti peal olla. Ei olnud. — Kuulsin ju raha kõlinal ja kuidas ta toast välja ruttas“¹⁷⁾.

See väljamõeldis kõlab otse provotseeritud varguseloona. Kuid siin kõnelevad ainult süüdistajad — Suburg ja ta ema.

15) E. Nieländer-Aspe A. Kaldale 11. nov. 1912.

16) L. Vimsoni, J. Mihhelsi ja M. Kodara teateil.

17) L. Suburg, Tunedad jooned Jannsenite olemuses, EK1A.

Tunnistajad aga puuduvad. On tähelepandav, et Suburgi ema oletatavat süüalust ei tabanud teo kordasaatmise momendil. Nähtavasti oli Koidula juba koolipõlves niivõrd aus, et teda ei julgetud otseselt varguses kahtlustada.

Koidula oli selleks liiga avameelne, et varjata oma olemust. Nii Kreutzwaldile kui teistele hingelähedastele sõpradele läkitatud kirjades pihtis ta oma noorusaastate halbu harjumusi ja eksimusi. Kui ta oleks tõeliselt kleptomaaniat põdenud, siis poleks ta salanud seda oma lähemale tutvuskonnale.

Veel 1931. a. suvel usutles allakirjutanu Pärnu vööründri Honigstocki tüdart Leena Vimson'it, kes oli Koidulaga peaaegu ühevanune. Ta on mitmel puhul viibinud Jannseni perekonnas, sest tema isa ja Jannsen olid lähedased tuttavad. Oma haruldase mälu tõttu teadis ta täpsalt jutustada kõiki sündmusi, mis olid ühenduses Jannseni ja Koidulaga. Ometi polnud ta Koidula vargusekalduvustest oma lapse- ja noorpõlves midagi kuulnud ega tähele pannud.

Kümmekond aastat tagasi, 1920. a. paiku oli arvamisel Koidula kooliaegsest kleptomaaniast pinda osas eesti haritlaskonnas, sest et hiljuti oli ilmunud A. Kaldale „Tähelelend“ eestikeelses tõlkes, kus peeti avalikuks saladuseks, et Koidula on kasvuaegselt kleptomaaniat põdenud¹⁸⁾. Kuid Koidula venna Eugen Jannseni¹⁹⁾ ja muude Pärnu tegelaste asjalikud ja veenavad seletused andsid tõuke, et A. Kallas revideeris oma seisukohta ja loobus „Tähelelennu“ II eestikeelses trükkis aastast 1929 kahtlustamast Koidulat kleptomaanias. Siitpeale hakkas kuulaja laimujuttudel põhinev Koidula kleptomaania hüpotees eestlaste teadvusest kaduma.

Et Suburg Koidula kannatusrikast koolielu omalt poolt kibestas, seda tõestab kaudselt see asjaolu, et pärast Suburgi lähkumist tütarlastekoolist (1859. a.) oli Koidula 1860. ja 1861. õppeaastal parim õpilane kogu koolis. Koidula oli vabanenud kadestava kooliõe halvustavaist pilkudest, ta võis täie innu ja hoolega pühenduda õpinguile.

1861. a. lõpetas Koidula väga hea lõputunnistusega Pärnu linna tütarlastekooli. Ta oli jõudnud neiu-ikka, 12. detsembril oli ta saanud kaheksateistkümneaastaseks. Jannsen ei lasknud tüdart puhata, vaid rakendas teda aegsasti tööle. Kui ta ise mahti ei saanud koolituppa minna, siis saatis ta Lydia enda asemikuna sinna. Koidula olnud klassis autoriteetne õpetajanna: tõsine,

18) A. Kallas, Tähelelend, lk. 34. Tartu 1918.

19) Dr. med. E. Jannsen, Avalik kiri pr. Aino Kaldale. „Eesti Kirjandus“ 1927, lk. 376—385.

väherääkiv ja kordanõudev. Lapsed on sundimatult ta sõna kuulnud ²⁰⁾).

Koidula pole millalgi maaeluga nii tihedas kontaktis seisnud kui Pärnu Ülejõeel. Teatavasti pidas ta isa Kalameeste külas koolitalu, millesse kuulus 18³/₄ vakamaad põldu. Kooli põllumaa oli tüklik, laiguline: kõrgemad künkad olid liivased, madalamad kohad mustmullased ²¹⁾). Jannsen, kel endal oli vähe aega põllutööks, korraldas sageli talguid. Ümbruskonna talu- inimesed võtsid neist rohkearvuliselt osa. Koidula esines samuti talguliste ridades. Teda on nähtud ristikheinapõllul loogu võtmas ja rukkipõllul sirbiga rukist lõikamas ²²⁾).

Ülejõe talunikud ja popsid Kalameeste külast, Räämalt ning Saugast olid tollal teoorjad, kelle töökoorem mõisale oli määratu suur, õigused seevastu äärmiselt piiratud. Suurte perekondadega elati talutaredes alatises kitsikuses; nälja-aastail söödi varasuvel maltsasuppi.

Jannsen külavanemana oli ümbruskonna talunike õiguste kaitsja ja nende ning mõisnike vahendaja. Tema poole pöörduti nõuannete ja juhatuste saamise palvetega. Nii külastas talurahvas sageli Ülejõe koolimaja. Peale selle käidi siin lauluharjutustel ja ühistel nõupidamistel, milledest võttis osa peale isa Jannseni tema vanem tütar Lydia ²³⁾). Koidulale olid need õhtud sisukaks õppetunniks ja heaks ettevalmistuseks lähenevate isamaaliste ülesannete juurde asumiseks.

Koidula lahkus Pärnust lähenedes oma kahekümnendale sünnipäevale. Ta eraldus jäävalt oma sünnimaast, Pärnumaast. Isa parema käena läks ta Tartu teostama oma rahvuslikku missiooni. Väärtusliku pärandina viis ta Pärnumaalt kaasa selle väljendusriikka keele, milles ta sõnastas oma isamaalised hümnid.

K. Mihkla.

ADAM PETERSONI KUI JUHTIVA RAHVUSLASE KUJUNEMINE.

1.

Eesti rahvusliku ärkamisloo uurimise üheks ülesandeks on läbi töötada selle aja tähtsamate haridus- ja poliitikategelaste

20) J. Mihhelsi teateil.

21) J. Martsoni teateil.

22) J. Mihhelsi teateil.

23) L. Vimson'i teateil.

elulood. Et vastava aja üldkäsitlused ei läbe nende juures küllaldase üksikasjalisusega peatuda, siis jääb see eriuurimuste ja monograafiatega ülesandeks. Ja biograafilised süvenemised meie rahvusliku ärkamisloo suhtes eriti rikastavad sünteetilist käsitlust.

Nõnda ongi eesti rahvusliku ärkamisloo uurimine käinud käsikäes elulooliste uurimustega, täiendades teineteist vastastikkuna. Selle tulemusena on meil praegu tähtsamate ärkamisaja tegelaste kas või mingisugusedki eluloolised käsitlused, kuigi need enamikus vajavad kohendamist, ümberhindamist või isegi uuestikirjutamist. Kuid nüüdseni ei ole veel leidnud autorit Adam Peterson'i elulugu, mis lahutamatu seotud ärkamisaja tähtsama sündmustekompleksi — palvekirjaüritustega, kui mitte arvestada Eesti Biograafilise Leksikoni pealiskaudset ja puudulikku kirjutist.

Adam Petersoni 80 aasta pikkusest elukäigust ei ole ajaloolane samas ulatuses huvitatud nagu ta biograaf. Petersoni saatuse kolmest peaperioodist on ainult keskmisel — 1860-ndail aastail Holstres — laiaperspektiivilisem tähtsus, sest et ta elulugu sel perioodil on ühtlasi peatükk meie rahvuslikust ärkamisloost. Ta tegevuse tõttu neil Holstre aastail eesti ärkamislugu ei saagi mööda nimetamata Adam Petersoni nime.

Kui H. Kruus oma lühiuurimuses „Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt“¹⁾ käsitledes palvekirja-aktsioone on ühenduses sellega ära ütelnud olulisema ja tähtsama ka A. Petersoni eluloost, kuigi siin pole lähtunud biograafilisest seisukohast, siis ta noorusaastate, samuti ka elukäigu kohta pärast kodumaalt lahkumist ei ole seni veel vähimatki rahuldavat ülevaadet.

Pärast lahkumist Adam Peterson pidas küll veel kodumaaga kontakti, seisis aga kõigist sündmusist täiesti kõrval. Vähe oleks neist pikist järelaastaist mainida, mis pälviks huvi laiemast kui biograafilisest perspektiivist. Seevastu aga alljärgnevas käsitlusele tulev Petersoni noorpõlv on Holstre perioodi kõrval oma jagu tähtis. Selle jälgimine ei ole huvivääriv üksnes Petersoni elukäigu, vaid teatud määral ka meie rahvusliku ärkamisloo seisukohast.

Käesolev kirjutis, mis välja kasvanud prof. H. Kruusi seminarist, rajaneb nii Eesti Kultuuriloolises (EKIA) kui Eesti Riigi Keskarhiivis (ERKA) Adam Petersoni kohta leiduval olulisel arhiivmaterjalil. Erilist tähtsust omab aga A. Petersoni

¹⁾ H. Kruus, Eesti rahvusliku ärkamise algupäevilt. „Eesti Kirjandus“ 1934, lk. 337—362, 404—423, 455—469, 488—512.

enda poolt kogutud materjal, mis on praegu ta õepoja, riigikoh-
tunik Jaan Lõo valduses. Nimetatud allikate põhjal ongi või-
malik mõndagi uudset lisada nii Adam Petersoni elu- kui Eesti
rahvuslikule ärkamisloole. Avaldan suurimat tänu härra
J. Lõo'le, et ta lahkelt võimaldas oma eraarhiivi kasustamist.

Peale nimetatute on kasustatud veel suulisi andmeid. Kuigi
vahest provintsiarhiivides midagi leiduks, see siiski seda pilti,
eriti noorpõlve suhtes, suuremat ei muuda, mida võib saada
Petersoni elust ja tegevusest nimetatud andmete valgustusel.

2.

Kodutalu ja esivanemate jälgimine seski ulatuses, nagu või-
maldavad seda kättesaadavamad andmed, selgitab mitmeti Adam
Petersoni kujunemist võitlusnatuuriks, nagu tunneb teda meie
ärkamislugu; ühtlasi näeme ka, kuidas võrsub ta omaaegselt
talupojajühiskonnast.

Ärkamisaegse külaühiskonna, varemast rääkimata, seesmist
ilmet ja elu tuleb kujutella palju eksklusiivsemana praegusest.
Kitsamalt küla, laiemalt vald või isegi kihelkond moodustas
peale administratiivse üksuse ka veel mingi „genosliku“ terviku,
mis kujunenud pikaajakselt meie ühiskonda mõjustanud tegurite
tagajärjel. Sunnismaisuse tõttu liikumisvabaduseta talupoeg
oli seotud oma kodukoha piiridega. Kui veel praegugi mineviku
pärandina vallas või kihelkonnas suur osa talunikke on kas kau-
gemalt või lähemalt sugulased, siis ärkamisajal, mil liikumis-
vabadus seadusena oli alles noor ja tegelikus rakenduses veel
noorem, võis administratiivse üksuse — valla või kihelkonna —
piirides see nn. genoslik printsiip olla veelgi tähelepandavam.
Seda tuleks arvestada märgatava tegurina eesti ühiskonna õigus-
likus ja majanduslikus võitluses kohalikkude võimude vastu.

Oleks raske jälgida üksikasjadeni, kuivõrd Adam Peterson
oli kokku kasvanud oma ümbruskonnaga ses mõttes, aga et ta
lähedased ja kaugemad sugulased teda ta ühiskondlik-poliitilises
võitluses siiralt toetasid, on suure tähtsusega, nagu seda osalt
juba käesolevas käsitluses näeme. Veel enam võis see sugu-
kondlik tegur tähtis olla külaühiskonna enda koostöö seisus-
kohalt. Seepärast ei ole üleaarne, kui avardame Adam Petersoni
isiksuse kontuure ta kodutalu ja esivanemate ajaloolise üle-
vaatega.

Omaaegsete ühiskondlikkude tingimuste juures ei olnud
ainult juhus, et juba Põhjasõjast saadik Adam Petersoni esivane-

maid leiame elutsemas pidevalt Holstres Kipi talus²⁾). Kuid Kipi rahva perekonnapärimused teavad jutustada, et algtaalu, millest praegused Holstre Pirmastu Kipi talud on välja kasvanud, võis olemas olla juba Poola-Rootsi sõja ajal. Veel Põhjasõja paiku olnud olemas üks Pirmastu Kipi, s. t. praegune „Kipi Jaanussa“ talu³⁾).

Kui usaldada neid Petersoni enda poolt kirja pandud perekonnatraditsioone, siis talu, mis pärast Põhjasõda oli suur neljapäevakoht⁴⁾), pidi oma algusega kindlasti ulatuma üsna kaugele tagasi.

Samad perekonnapärimused teavad jutustada, et Põhjasõja rahutute aegade pärast talurahvas pidanud redus elama. Tookordne „Kipi peremees Rits, vana meheke, tulnud kord peidust oma kahe pojaga kodu rehte peksma“⁵⁾), kuid „pardiajajad“ tabanud ta vanema poja Aadu, viinud Venemaale ja müünud seal sõduriks. Hiljemini kujunenud Aadu saatus kaunis õnnelikuks: ta sattunud Rootsimaale vangi, võtnud seal pärast sõja lõppu rikka naise ning hakanud kuski alevikus kauplema. Ta kirjutanud Rootsimaalt, et „... elada hästi jõukaste ja kiitnud väga Rootsimaa hääd korda ja vaba elu. Kipi rahvale annud ta tungivalt nõu, ära Soomemaale põgeneda ja säält Rootsimaale tema juurde tulla, kus elu väga hää ja lahke olla. Pärast sõa lõppu olla ta veel kirjutanud ja Kipi rahvale Tallina kaudu raha saatnud...“, mida aga ei olevat kätte saadud⁶⁾).

Nagu öeldud, olnud Kipi neljapäevatalu juba pärast Põhjasõda; sellele lisatud juurde veel naabruses asuv Vankre ehk Vangari ühepäevakoht. Säärast viiepäevakohaks paisunud talust saabki nüüd seeläbi kaks praegust Pirmastu Kipi talu, et lähedalasuva Soova perepoeg Peeter (isa sai tal pärast sõda mõisa kupjaks), kosinud Kipi peremehe Ritsu õe Made ja talu aetud pooleks⁷⁾). Praeguseni mitmete uuesti- ja ümberehituste järel sel viisil kujunenud Kipi või Kipi-Ritsu Mäeltare ja Alttare taludest asus noorpaar elama viimasesse, luues seega aluse edaspidisele Kipi Alttarele ja perekonnale⁸⁾), kus sündisidki eesti

2) Arhiivmaterjalis Kipi talu nimetuses on mõningaid erinevusi, mis osalt tingitud vanemast kirjaviisist. Nii esineb Kibbi, Kibbe, Kippi, Kibi, Kipi-Ritsu või Kipi-Altare.

3) A. Peterson, Holstre valla Kipi talude- ja minu esivanemate lühike ajalugu, lk. 1 j. J. Lõo eraarhiivist. [Esivanemate ajalugu, Lõo ea.]

4) Samas, lk. 2.

5) Samas, lk. 5.

6) Samas, lk. 6.

7) Samas, lk. 17 jj.

8) Samas, passim.

ärkamisaja palvekirjaurituste peategelased — Adam ja Peeter Peterson.

Millal Soova perepoja Kipile koduväiks tulekuga talu poolitamine toimus, selle kohta ei ole kindlama oletuse tegemiseks pidemeid. Kipi ja Soova perelaste abiellumise ajaks peab A. Peterson 1747. aastat. Kuid nii selle daatumi kui Soova, pärastise Kipi Peetri sünniaastaks peetava 1720. aasta⁹⁾ kohta tuleb kahelda, sest et kirikuraamatud seda ei kinnita. Kui usaldada revisjonilehtede andmeid, siis sündis Kipi Peeter, Adam Petersoni vanavanaisa, viiendal või kuuendal Põhjasõja taplusaastal. Kipi Peeter ja ta naine Made võisid abiellumisel olla kaunis hilistes aastates, milliseks oletuseks annab põhjust asjaolu, et nende neli last sünnivad üsna lühikese aja — kuue aasta jooksul, kusjuures nende vanemad on juba kaunis eakad: viimase poja — Johanni — sündimisel võis Kipi Peeter olla kuuekümneviieaastas eluaastas ning ema Made viiekümnendate aastate lävel¹⁰⁾.

Kipi Alttare — Adam Petersoni sünnitalu — kujunes tõenäoselt aeglaselt ematalust, sedamööda kuidas uus perekond omile jalule iseseisvunes. Tütartalu nähtavasti just perenaise kaudu, kuid muidugi ka majandusliku sõltumuse ja läheduse tõttu liitus tugevasti ematalu traditsioonide ja minevikuga. Sellest mäletab Peterson kirjutada küllalt huvitavaid, peaaegu juba muistendeiks muutunud mälestusi¹¹⁾.

Uestiasutatud talu pererahval näib olevat üsna suuri raskusi, nõnda et esimene peremees, vana Kipi Peeter, haudunud Rootsimaale põgenemise plaane, kui sealt ta naisevenna Aadu kaudu tuli optimistlikke teateid¹²⁾. Siin märkame esimest korda Kipi pererahva võõrsile vaatavaid silmi. Kuigi neist ei saanud minejaid, elas see soov siiski visalt edasi.

Noorel talul võrreldes teiste Holstre taludega võis algul olla töörahvast kaunis napilt. Veel 1795. a. revisjoni ajal kuulus Kipi ses suhtes väiksemate talude hulka, kuigi seal oli juba 15 hinge. Perelastest kolm poega — Ado, Johann ja Jaak — on juba täiskasvanud töömehed; tütar Kreet mehele minnes Viiratsi valda on lahkunud kodust¹³⁾. Viiratsi ja Mustapalliga tihenevad siitpeale mitmeti Kipi rahva sugulussidemed.

9) Samas, lk. 19 j.

10) Paistu khk. Holstre ms. revisj. leht 1795, talu nr. 82 — Kibbi Peter. ERKA.

11) A. Peterson, Adam Peterson'i kirjatööd. Esimene jagu. Holstre valla ajalugu [Holstre vl. ajalugu]; Esivanemate ajalugu. Lõo ea.

12) A. Peterson, Esivanemate ajalugu, lk. 6 j. Lõo ea.

13) Paistu khk. Holstre ms. revisj. leht 1795, talu nr. 82 — Kibbi Peter. ERKA.

Vana Kipi Peeter suri 1782. a. Ta vanem poeg A d o, kes sündinud arvatavasti 1764. a. paiku ja isa surma ajal võis olla alles 18-aastane ¹⁴⁾, jätkas majapidamist ema Madega, keda hiljemini asendas Mustapallilt ¹⁵⁾ perenaiseks toodud Reet ¹⁶⁾.

Ado peremeheks olles kasvas Kipi talu nähtavasti üsna aeglaselt ja visalt — 30 aasta jooksul suurenes inimeste arv ainult kolme võrra. Ja oma 19-pealise perega jääb Kipi 1826. a. revisjoniks vaevu keskmiseks taluks Holstres ¹⁷⁾.

Tõenäoselt 1826. a. revisjoniga on fikseeritud ka Kipi rahva perekonnanimi. Adam Peterson oma mälestustes kommenteerib nimesaamist järgmiselt: „Selajal ei olnud talurahval veel mitte perekonnanime — ja siis oli igapähe oma väär- ehk sõimunimi; muidu ei olnud võimalik nende vahel vahet teha. Kui 1819 aastal rahvale priius anti — ja igapähe oma ise perekonna nime valida võis, siis on minu vana isa, Kipi Adu end Petrepojaks nimetanud oma isa Petre auuks. Mõisasaksad on seda nime aga ümbersaksastanud ja Petersoniks kirjutanud, mis Saksa keeles sedasama, see on: Petrepoeg — tähendab“ ¹⁸⁾. Kuid talu nimetati endiselt esimese peremehe Peetri järgi „Kipi-Peetri“.

Surm külastas mitmel korral väga halastamatult uskliku Kipi Ado perekonda, viies kaasa kaks poega — Adami ¹⁹⁾ ja Hansu ning pojapoeg Ado ²⁰⁾. Kolme-nelja aasta pärast järgnesid neile murest murtud vanemad, surres peaaegu järjestikku: Reet 1830, Ado 1831 ²¹⁾.

Kipi Ado ainsa ellujäänud pojana sai peremeheks Jaak, kes sündinud uue sajandi algul — 1801 ²²⁾, mis tõi nii Euroopasse kui Baltikumile värskeid ja puhastavaid tuuli. Nagu vastuseks agraarreformidele ja talurahva elu korraldavaile seadusile algas Kipi taluski energiline tõusuperiood. Jaak oli kasvanud raskestes oludes. „Ta oli Prantsuse sõja ajal 12 aastane poisike. Ja vanaisa [=isa Ado] olla tale ütelnud: „Jaak, nüüd pead sa kahe mehe eest tööd tegema. Tõisi töölisi meil kodu tarvis enam ei

14) Samas.

15) Mustapalli küla Viljandimaal Viiratsi vallas.

16) Paistu khk. Holstre ms. revisj. leht 1795, talu nr. 82 — Kibbi Peter; ERKA; vrd. A. Peterson, Esivanemate ajalugu, lk. 14, 21 j. Lõo ea. Siin ja sageli mujalgi revisjonilehtede ja A. Petersoni üleskirjutatud suulise traditsiooni andmed ei ole kooskõlas. Kuigi ka revisjonilehtedes leidub eksimusi, tuleb neid siiski suulisele traditsioonile eelistada.

17) Paistu khk. Holstre ms. revisj. leht 1826, lk. 65. ERKA.

18) A. Peterson, Esivanemate ajalugu, lk. 20. Lõo ea.

19) Paistu khk. Holstre ms. revisj. leht 1826, lk. 65. ERKA.

20) Paistu khk. kirikuraamat IX, lk. 192. ERKA.

21) Samas, lk. 199 ja 201.

22) Paistu khk. kirikuraamat VIII, lk. 169. ERKA.

ole“²³). See karm kasvatus ja võõrmündrist isa Ado²⁴) mõju-
sid poisikesse nähtavasti ses suunas, et Jaagust sai eriti usklik
inimene, kellest Adam Peterson kirjutab: „Mu isa oli tõsine
palvevend, väga jumalakartlik mees. Ta ei sallinud ialgi tühje
jutte ja ei valetanud kunagi. Nii kauniste ja karedalt kasvatas
ta ka oma lapsi“²⁵).

Jaak nähtavasti juba enne oma vanemate surma asus tegeli-
kuks peremeheks; 23-aastase noormehena abiellub ta Viiratsi
valla Kõssa talu Hans Zwiebelberg'i noorukese tütre Liisuga,
kes alles nelja kuu pärast pidi saama kaheksateistkümneseks²⁶).

Nende pulmadega 1824. a. 16. novembril²⁷) oleme jõudnud
Adam Petersoni vanemateni.

A. Petersoni ema oli omal ajal laialt-tuntud Kõssa Hans
Sibul'a (ka Sibbul) ehk Zwiebelberg'i tütar²⁸). Vana Kõssa,
hüüdnimega Linnukse Hans, sündis Viiratsi vallas Kõssa talus
1780. a.²⁹). Ta isa Jüri³⁰), mitte omades talu, elas saunikuna
oma arvuka perekonnaga mitmes talus³¹). Aga Sauna Jüri
pojad olid nähtavasti hakkajad ja reaalse mõtlemisviisiga
mehed; nad kõik said paremale järjele, pääsedes isa saunikusei-
susest. Vanem poeg Jaak sai peremeheks, niisama järgmine,
Märt, kes abiellus sama valla Saarse talu arvukat lasteperet
omava ning eaka lesest perenaisega. Aga mis sellest — ta sai
peremeheks, ja võttis oma isa enda juurde³²)! Poeg Jaan on
leidnud nähtavasti mõisas tegevust³³). Pärast seda, kui ta

23) A. Peterson, Holstre vl. ajalugu, lk. 38. Lõo ea.

24) Paistu khk. kirikuraamat IX, lk. 201. ERKA.

25) A. Peterson, Holstre vl. ajalugu, lk. 38. Lõo ea.

26) Viljandi-Kõpu khk. kirikuraamat II, lk. 553. ERKA. Liisu
(Liso) on sündinud 12. veebruaril 1807. (Daatumid siin ja edaspidigi
vana kalendri järgi.)

27) Viljandi-Kõpu khk. kirikuraamat III, lk. 110. ERKA.

28) Viljandi khk. Viiratsi ms. revisj. leht 1826, lk. 13. ERKA. —
A. Peterson, Esivanemate ajalugu, lk. 22; Holstre vl. ajalugu,
lk. 10. — J. Lõo, Mõned andmed Adam ja Peeter Peterson'i eluloost ja
tegevusest. Lõo ea.

29) Viljandi-Kõpu khk. kirikuraamat I, lk. 122. ERKA.

30) Sündinud 1740. a. paiku. Viljandi khk. Viiratsi ms. revisj.
leht 1811, talu nr. 22 — Sarse Mert. ERKA.

31) Viljandi-Kõpu khk. kirikuraamat I, lk. 122; Viljandi khk. Vii-
ratsi ms. revisj. leht 1795, talud nr. 17 — Johani-Hansu ja nr. 22 — Sarse
Toenis. ERKA.

32) Viljandi khk. Viiratsi ms. revisj. leht 1795, talu nr. 22 — Sarse
Toenis. ERKA.

33) Viljandi khk. Viiratsi ms. revisj. leht 1811, talu nr. 22 — Sarse
Mert. ERKA.

tütred mehele läksid ³⁴⁾ ja ka noorim poeg Hans — A. Petersoni emaisa — 1802. a. naise võttis ³⁵⁾, lagunes Sauna Jüri perekond. Ta suri 1805 ³⁶⁾.

Et Linnukse Hansul ei olnud oma talukohta, elas ta oma vendade juures ³⁷⁾. Kuid sel ajal ta nähtavasti oligi „... linnade vahel reisijaid ja kaupü vedav voorimees. Olla isegi kaks korda Moskvas ära käinud „saksu“ küütimas. Vooi teenistuse läbi jõukaks saanud omandas enesele ta Kõssa talu“ ³⁸⁾. Millal Kõssa Hansu paiksaks asumine toimus, et ole teada; kuid 1811. a. revisjoni ajal on ta juba peremees ³⁹⁾. „Talurahva priiiksaskmise järele oli ta endale nimeks valinud Zwiebelberg. Sellest põlvneb arvurikas „Z. de perekond“ ⁴⁰⁾. Linnukse Hansu nimi oli algul nähtavasti Sibul; kas Hansu enda või nimepanijate poolt arvata-vasti saksastati see Zwiebelbergiks ⁴¹⁾.

Jõudnud voorivedamisega silmapaistvale jõukusele, oli Linnukse Hansul nüüd enam võimalusi hoolitseda ka oma laste saatuse eest. 1826. a. lahkuvad kaks poega kodust. Vanem — Jaak — siirdus Sürgavere kogukonda, kuid Mart 15—16-aastase poisikesena Viljandisse ⁴²⁾, arvatavasti rätsepaks õppimise sihiga. Hiljemini läks Mart Peterburi, kus, naides oma meistri, rikka rätsepa Strahlberg'i ainsa tütre ning nõnda pärides selle varanduse, sai üsna jõukaks meheks. Ühtlasi vahetas ta oma isa „Zwiebelbergi“ äiapapa „Strahlbergi“ vastu. Pärast rätsepaametist loobumist ja kodumaale asumist „Ta valis omale elukohaks Pärnu linna, kus tal suured auru saeveskid ja kauplused olid. Pääle selle oli ta veel mitmete kroonu mõisate, nagu Võlla, Änge-Uduvere ja Laiksaare rentnik ning mitmete laevade omanik. Tema oma oli ka Tartu maal Väike-Kongota rüütli mõisa“ ⁴³⁾. Kui lisame siia veel A. Petersoni kommentaarid, saame ettekujutuse Mart Strahlbergi jõukusest: „Strahlberg oli Pärnu suurkaupmees, majade- laevade- ja aitade omanik, suur

34) Viljandi khk. Viiratsi ms. revisj. leht 1795, talu nr. 22 — Sarse Toenis. ERKA.

35) Viljandi-Kõpu khk. kirikuraamat II, lk. 55. ERKA.

36) Viljandi khk. Viiratsi ms. revisj. leht 1811, talu nr. 22 — Sarse Mert. ERKA.

37) Viljandi-Kõpu khk. kirikuraamat II, lk. 55 ja lk. 553. ERKA.

38) J. L õ o, Mõned andmed Adam ja Peeter Peterson'ide eluloost ja tegevusest. [Mõned andmed.] Lõo ea.

39) Viljandi khk. Viiratsi ms. revisj. leht 1811, talu nr. 13 — Kessa Ado Jack. ERKA.

40) J. L õ o, Mõned andmed. Lõo ea.

41) Viljandi khk. Viiratsi ms. revisj. leht 1826, lk. 13. ERKA.

42) Samas.

43) J. L õ o, Mõned andmed. Lõo ea.

metsakaupleja ja mitme Kroonumõisa rentnik ja Vene kirikute ehitaja“⁴⁴).

Adam Petersoni saatus on tihedalt seotud selle jõuka onuga. Aga tal oli üsna lähedasi sidemeid ka veel Hans Zwiebelbergi vanema poja Jaaguga, kes samuti oli jõudnud silmapaistvale jõukusele: „...oli esiti mõisavalitseja, siis Arusaare ja Kõo mõisade rentnik ja Loopre mõisa omanik“⁴⁵).

Nii nagu vana Kipi Peetri perekonnas tundusid domineerivat naisepoolsed traditsioonid, nõnda nüüd ka Adam Petersoni kodus, kuigi perenaine oli toodud kaugemalt — mõnisteistkümmend kilomeetrit eemal Kipi rahva linnatee ääres asuvast talust. Kui vahest konservatiivne Kipi Jaak oma naise sugulastest kuidagi eemale hoidus, siis seda enam ta lapsed olid nende mõju all. Sääraste jõukate sugulaste kaudu võimaldus Kipi noorperel pääseda lahedamaisse oludesse, saada paremat haridust ning luua kontakti omaaegse eesti eliidiga, mida need jõukad sugulased osalt aitasid moodustadagi.

Lõpuks tuleb mainida, et Adam Petersoni arvates voolab ta soontes esivanemate kaudu saarlaste verd. Nii oma vanaisast — Linnukse Hansust kui ka selle naisest — „Mustriko Jüri tütrest Anost — oma vanaemast, — teab A. Peterson jutustada, et nad põlvnevad mandrile sõjast laastatud kohtadesse asunud saarlastest. Niisama isa poolt sugulased perekonnapärimuste järgi peavad saarlaste oma esivanemaiks⁴⁶).

Kokku võttes ülevaadet A. Petersoni kodutalust ja esivanemaist, näeme, et Kipi Alttare võis tekkida mõned aastakümned pärast Põhjasõda Kipi ematalu poolitamise teel. Erilise tähtsusega Adami saatusel on Kipi pererahva lähedased sugulussidemed jõuka ning paljurännanud Linnukse Hansu perekonnaga. Oma onudele — Mart Strahlbergile ja Jaak Zwiebelbergile, kes võib-olla kuulusid jõukaimate eestlaste hulka tol ajal, võlgnesid Kipi noored oma hariduse. Kuid ka Kipi talu ise on neid erandeid, kus 1840-ndaist kriisiaastaist hoolimata elanike arv kasvas, kuna mujal märkame hoopis vastupidist nähtust. Ja 1850-ndaiks aastaiks on ta rahvaarvult suuremaid talusid Holstres⁴⁷). Arvatavasti ei pääsenud siin ka ikaldusaastate majanduslik kriis nii masendavalt maksvusele nagu mujal.

Juba vanaisa Adost alates märkame Kipil teataval määral kõrgendatud religioositeeti. Adam Petersoni kodus on see kas-

44) A. Peterson, Ain Henno elulugu. Lõo ea.

45) Samas.

46) A. Peterson, Esivanemate ajalugu, passim. Lõo ea.

47) Paistu khk. Holstre ms. revisj. lehed 1850. ERKA.

vatuspärimus juba üsna tugev tegur, sest isa Jaak, kuuludes vennastekoguduse ringi, külastas peale kiriku usinalt ka palvemaju⁴⁸⁾.

3.

Kodu kohta, kus kasvanud meie ärkamisaja trotslikum ja nõngem võitleja-iseloom, on kahjuks säilinud vähe andmeid seks, et näha ja konstrueerida selle iseloomu saamist ning arenemist. Puudulikkude ja puuduvate andmete tõttu peame vaatlema Adam Petersoni lapsepõlveaastaid ajastu üldtaustal, kusjuures oleme sunnitud piirduma kõige üldisemaga.

Kipi noortel ja usklikel perevanemal, Liisu ja Jaak Petersonil, oli lasteõnne: neile sündis kuus poega ja 4 tütart. Neist surid Ado ja Kadri juba hällis; teised aga kasvasid suureks⁴⁹⁾.

Adam Peterson sündis 1838. a. 7. märtsil selle lastepere kuuenda⁵⁰⁾ ja vend Peeter, kellega ta palvekirjadeürituste ajal ühiselt võitles, 1843. a. 16. mail kaheksanda lapsena⁵¹⁾. Võime kujutella, et nii lasterikkas perekonnas ei võinud Adamile juba hällis osaks saada võib-olla küllaldast hoolitsust. Nagu see tavaline lasterikastes perekondades, nii arvatavasti siingi väikese Adami eest hoolitsemine võis olla vanemate õdede-vendade ülesandeks.

Kui tahame A. Petersoni iseloomus seletada teatavat subjektiivsuse ja objektiivsuse antagonismi, siis peame arvama, et esimesil hälli- ja mänguaastail, mil inimese isiksus omandab printsiipe, ta ümbrus ei olnud küllalt intiimne ja heatahtlik, pannes nõnda aluse ta karakteris kaunis teravale „mina ja nende“ konstruktsioonile. Need printsiibid on ka ta võitleja-iseloomu aluseks.

Kuid kodust sai ta juba kaasa ka konkreetse vastase, kellega

48) J. Lõo suulised andmed.

49) Ado, * 7. apr. 1826. — Paistu khk. kirikuraamat IX, lk. 97. ERKA. Suri juba aastaselt. — Reet, * 12. XII 1827; Jaak, * 12. III 1830; Mari, * 17. X 1832; Hans, * 7. III 1835; Adam, * 7. III 1838; Anu, * 14. IX 1840; Peeter, * 16. V 1843; Kadri, * 13. XI 1847. Suri järgmise aasta algul. Hendrik, * 15. VII 1851. — A. Peterson, Esivanemate ajalugu, lk. 22 j. Lõo ea.

50) J. Lõo, Mõned andmed; A. Peterson, Esivanemate ajalugu, lk. 22. Lõo ea. — A. Petersoni sünnidaatumiks on korduvalt ta elulooliste andmete esitamisel peetud ekslikult a. 1837, millele on juba H. Kruusa tähelepanu juhtinud („E. Kirjandus“ 1934, lk. 343, märkus 16). See viga johtub nähtavasti 1850. a. revisjonilehtede andmeist (Paistu khk. Holstre ms. revisj. leht 1850, talu nr. 82 — Kibbe Peter). — Õigeks A. Petersoni sünniaastaks tuleb pidada 1838. — Siseministeeriumi perekonnaseisuasjade juhataja L. Kulbinile 29. III 1935, nr. 7755.

51) Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 377; J. Lõo, Mõned andmed. Lõo ea.

tal edaspidi tuli võidelda kui „minu“ ja kui „meie“ vaenlasega. Selle nägemiseks on põhjust lühidalt puudutada neid sündmusi ja olusid, mis valdasid üldiselt eesti ühiskonda sel ajal ning milledest Adam Peterson oma vastuvõtlikkude lapsepõlveaastatega läbi kasvas.

Juba XVIII sajandi algupoolest alates maarahvas murdis kiriku ja pastorite vastu truudust, kaldudes herrnhutismi. Neid kõrvalharrastusi ei saa pidada ainult talurahva usutarbe rahuldamise nähtusteks, vaid ühtlasi ajaloolise antagonismi avaldusvormiks eestluse ja saksluse vahel, mis leidis ajale ja võimalustele vastava kehastuse; balti-saksa apologetlikud ajaloo-autorid ise ei salga, et see oli ühtlasi ka sotsiaalne liikumine⁵²⁾. Petersonigi esivanemate juures märkame seda mõõdukat, tol ajal tavalist, usulisele alale juhitud suunda. Kui maad tabasid 1840-ndate aastate vapustavad ikaldused, puhkes ühiskondlik vastuolu erilise teravusega, avaldudes laiaulatuselises talurahva käärimises ja siirdumises õigeusku⁵³⁾.

Kuigi 1840-ndate aastate sotsiaalsete sündmuste programm avaldus ainult alateadlikus „välispoliitilises orientatsioonis“, sai see periood ärkamisajale lähedamaks ning otsesemaks aluseks, niiöelda — lähteks. Nii ärkamisaja palvekirjaürituste kui haridustegelaste ridades leiame enamuses just neid, kes kas oma varasema või hilisema noorusajaga on kasvanud läbi 1840-ndate aastate sotsiaalse kriisi. Ei ole ainult juhus, et ärkamisaeg tekib, kui 1840-ndate a. lapsed ja noorukid, saades täiskasvanuks, võtavad oma teostada eluülesanded endiselt sugupõlvelt. Ning Adam ja Peeter Peterson ei moodusta siin mingisugust erandit. Nad võiksid olla pigem musternäiteiks. Lähemalt vaadeldes nende laste kasvamist ja arenemist neis üldperspektiives, näeme, kuidas 1840-ndad aastad kasvatasid edaspidiseks võitluseks aktiivse generatsiooni. — Meeleheitele viidud rahva kibedust iseloomustavad tabavalt järgmised väljendid, mida tolleaegsed kohalikud võimud ise on fikseerinud: „Inimesed avaldavad kirge ja jultumust ja neid näib valdavat suur viha sakslaste vastu. See pole kuidagi usuline, vaid täiesti poliitiline liikumine. Paljud lausuvad valjult: maad peame saama, ja kui meile seda ei anta, siis võtame seda ja tapame sakslased. Teised arvavad: keiser võtvat maa mõisaomanikelt ja andvat selle talupojale.“ „... ükskõik missugune usk meil ka on, ja kui me ei saagi kahjuks maad, siis saame vähemalt härradest lahti“ — „Jultumus, kirg, viha välgub

52) A. v. T o b i e n.

53) H. K r u u s, Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndaail aastail. Tartu 1930.

inimestel silmist...“⁵⁴). Uus generatsioon omandas selle vaenu juba nii-öelda emapiimaga.

Nendest käärimistest kerkib esile eriti „Pühajärve sõda“⁵⁵). Mässajate karistamisele komandeeritakse pealtvaatajaid paljudest kogukondadest, et rahvast hirmutada⁵⁶). Ühtlasi tabab maad sõdurite majutamine⁵⁷).

Adam Peterson kolme-nelja-aastase lapsena on neid sündmusi kuulduste ja osavõtjate jutustuste kaudu kaasa elanud. Neid lapsena meeldesööbinud ja hirmutavaid lugusid kirjeldab ta hiljemini oma mälestustes: „Minu isa talus oli siis ka soldat Paavel korteris, ilus, pik, lahke ja hää mees Väike-Venemaalt pärit. Ma olin siis küll alles neljaaastane laps, aga mäletan teda veel väga selgeste.... Ta oli suur laste armastaja. Armastas mind ja mu venda Hantsu, kes minust kolm aastat vanem oli, väga. Õepetas meile Venekeelt ja soldati utsitamist ja marssimist. Sagedaste suudles ta meid nuttes ja rääkis: et tal kaugel kodus ka lapsed olla. Kui ta mõisast ehk linnast tuli, siis tõi ta meile saia. Juba Kipi-Risti kingu päält alla tulles hakkas ta meid omale vastu kutsuma ja hüidis harilikult: „poika tule, poika tule....“ See hää Paavel oli Püha järvel ka üks rahva peksjatest. Ja tema suust olen eesvalt sellest hirmsast luost kuulnud“⁵⁸). Selline sümpaatia, millega A. Peterson mäletab seda Paavlit, jäi talle omaseks venelaste vastu üldse.

Samast ajast nähtavasti on pärit ka A. Petersoni kujutus Pühajärve sõjast, mis loodud nii Paavli kui teiste jutustuste järgi⁵⁹). Kui A. Peterson armastab liialdada, siis kuulub ka see siia. Need on peaaegu sadistlikud pildid talupoegade peksmisest, mida ta sümboliseerib eestlaste raske olukorraga: „Kella 12 ajal toodud vangid peksuplatsile.... Nad olnud nii nälginud ja kõhnad, et hale olnud neid näha — paljas luu ja nahk!.... Üks neist õnnetumatest olla omale enne surma veel tükike leiba palunud. Tale vastatud: „Sa koer võid ka tühja kõhuga surra!“ Küll olla vaesed vangid nuhtluse eel oma härrasid põlvili ja silmili ristiskätega väga haledaste palunud, et need nende pääle halas-taks ja armu heidaksivad! Aga asjata. Härrad olla neid sõima-nud, vandunud ja nende pääle süllitanud.... Siis võetud peksu-

54) H. K r u u s, Talurahva käärimine, lk. 200 j.

55) Samas, lk. 104 jj.

56) Samas, lk. 136 jj.

57) Samas, passim.

58) A. P e t e r s o n, Tiitlita luuletuskogu, lk. 59 j. Lõo ea.

59) Holstrest Pühajärve eksekutsiooni pealt vaatama komandeeritute hulgas oli ka üks A. Petersoni sugulane. — A. P e t e r s o n, Tiitlita luuletuskogu, lk. 60 j. Lõo ea.

ohvrid alasti, seotud neid niuetekohalt kahe püssi vahele ja igat vangi vedanud kaks soldatid püssepidi eest läbi peksutänava.... Trummipõrinaga alanud verine mäng pääle. Väga hirmus, kole ja jälle on rahval see kuulda ja näha olnud! Esiti on need ohvrid koledaste appikarjunud ja trummihäälest üle hüidnud: „Oh härra halasta! Oh härra! Jäta elu veel! Oh Jumal, päästa! Oh Jeesus, halasta! Appi, appi, kulla velle!“ Aga peagi on nende hääli ära jäänud ja vaikinud. Ei ole muud kuulnud kui surejate ohklemist ja rõhklemist — ja kepiplaginad, nagu koodilõõmist rehepeksu juures. Kepid on neil liha luudelt täieste maha lõõnud ja liha ja nahatükid on neil ümberringi, kui punased narmad ripendanud. Luud on paljad olnud ja paljudel tulnud sooliksed (sooled) ja sisikond küljeluude vahelt ja alt välja. Kahe tunni jooksul on neist umbes 100 meest hinge heitnud. Tõised surnud ka kõik peagi ära ja nädala pärast ei ole neist keegi enam elanud.“ Säärane jälestav ja verine pilt liigutanud isegi sõdureid pisarateni. „Aga Saksad ja nende õrnem sugu on seda külmalt ja naerdes päält [vaatnud].... Peksu juures olla härrad soldatile hüidnud: „Olge virgad! Lööge tublim! Andke neile koerdele valu!““⁶⁰⁾

Kui lisame veel paar rida, saame kujutluse, kui konkreetselt need verised kaasaja sündmused lapse kujutlustesse jäid: „Meie soldat Paavel rääkis seda meile sagedaste ja näitas täieste, kuidas inimesi püsside vahele seotud, läbilipu veetud ja lõõnud, missugused kepid olnud, kuidas õnnetumad peksu ohvrid karjunud ja pikkamisi — rögisedes surenud. Ja see lõikas nii sügavaste mu hingesse, et ma seda ialgi unustada ei jõua“⁶¹⁾.

Millist vaenu ja põlgust õhkub sellest kirjeldusest! Kuigi see on kirjutatud pärast seda, kui kohtute vintsutused ja poliitiline tagakiusamine oli kõigele küllalt sappi juurde lisanud, siiski on eriteldav, millised elamused sai Peterson kaasaja sündmusist lapsena. Ja kõigel sellel oli noorele kujunevale hingele otsustav mõju.

Kõiki neid kaasaja sündmuste jutustusi võisid täiendada Kipi peretoas vestetud lood ja muistendid mõisnike ülekohtust. Juba varakult pidi Petersonil suuliste traditsioonide vastu olema nähtav huvi, ja teatakse temast, et igasuguste vanade lugude jutustamises olnud ta veel raugana väsimatu⁶²⁾.

60) Samas, lk. 64 jj.

61) Samas, lk. 67. (Minu sõrend. L. K.)

62) J. Lõo suulised andmed.

Säärane ühiskonda lõhestav antagonism, mis 1840-ndail aastail lõkendas suure leegina, võis tungida laste mängudenigi. Võime kujutella, et Adam ja Peeter ühes teiste Kipi pere lastega mängisid „üleskirjutamist“, „kurja mõisnikku“ või „Püha-järve sõda“...

1840-ndate aastate ikaldused ja kriisiajad ei võinud Kipi rahvastki puudutamata mööda minna. See oli arvatavasti tol ajal, mil Peterson mäletab oma isa sagedasti ohkavat: „Oh oleks ometi mu vanaisa ära Rootsimaale põgenenud, siis oleks mull see hirmus raske elu nägemata jäänud!“ „Aga Kipi rahvast ei saanud Rootsimaale põgenejaid“⁶³), lisab A. Peterson nagu etteheitvalt juurde.

Iseloomulik, et Kipi rahvas ei siirdunud õigeusku: ta oli selleks liiga usklik.

Mis suunas võis noorde Adamisse mõjuda ta usklik kodu, ei ole päris selge. Ainult harvade vihjete kaudu kuuleme sellest. Petersoni isa⁶⁴) samuti nagu ta vanaisagi oli kirikuvõõrmünder. Kuid peale selle, nagu ülal mainitud, kuulus ta veel vennastekoguduse ringkonda. Palvemajja minnes võtnud ta sageli kaasa ka Adami, äratades poisikest hommikuti vara magusast unest⁶⁵). Need usuharrastused on lapsesse avaldanud igatahes sügavat mõju. Ta ise mäletab: „Kui ma lapse põlves vaimulikku lauluraa[ma]tud lugesin, siis tuli mulle kohe rõõmust ja ärdusest vesi silma ja laulud jäivad mulle ilma tahtmata päha“⁶⁶). Kuigi kasvatus oli vali-usklik, ei või me Petersoni juures erilist religioositeeti sedastada. Mäletatakse, et „usumees“ ei ole ta kunagi olnud⁶⁷). Uskliku isa kasvatus võis poisikeses tekitada samal määral ka kangekaelsust; oma tahte absorbeerimise taotlus näib olevat vastupidiselt mõjunud: poiss hakkas seda eriti toonitama! Siitsamast nähtavasti algavad protesti- ja vastuolu-idud valju ja vagatseva kodu suhtes, mida suurendas arvatavasti ka see, et isa oli Adami koolitamise vastu. Kännipoisina rakendab ta kord hobused nurmel lahti ja läheb isa keelust hoolimata kooli⁶⁸). See oli küllalt resoluutne samm poisikesest, keda oli püütud kasvatada usklikus alluvuses.

63) A. Peterson, Esivanemate ajalugu, lk. 7. Lõo ea.

64) A. Peterson J. Jõgeverile 20. XI 1895. EKSA, Jõgever 5:2. EK1A.

65) J. Lõo suulised andmed. Nagu teada, sageli palvevennad külastasid ka võõraid palvemaju, minnes mõnikord üsna kaugele „küla-leiba“ otsima. Muidugi pidi siis hommikul vara teele asuma.

66) A. Peterson J. Lõole 31. XII 1895. Lõo ea.

67) J. Lõo suulised andmed.

68) J. Lõo suulised andmed.

Vaadeldes A. Petersoni lapsepõlve kasvatuslikke tegureid, võime ta isiksuse põhilise struktuuri viia sõltumusse ajastu üldilmest. Kuigi iseloom, spetsiaalsemalt isiksus, mõtestatakse juba lapsepõlves, siiski ei moodusta see konstantset või kinnist ühtsust, vaid on arenemis- ja muutumissuuteline mitmesuguste ühiskondlikkude tegurite mõjul. Ent Petersoni lapsepõlves omandatud iseloomu põhivormid on niivõrd tugevad, et neis ei ole märgata suuremat ümbermoodustumist kuni ta raugaeani, ja kuigi ta isiksus on väga aktiivne, leidub seal ometi üsna staatilisi suhtumismooduseid.

Säärased ühiskondlikud alanguperioodid nagu 1840-ndad aastad on suuremate järelmõjudega just tema loodud põlvkonna kaudu. Ent säärastel langusaegadel mitmesuguste raskuste tõttu puhkevad esile inimese ebaühiskondlikud alad. Nende jälgi võime teatud määral märgata ka Petersoni isiksuses. Ta võitlus nii oma sakslastest kui eestlastest vastaste suhtes on kaunis sarnane. Väljapoolepöörduvad iseloomuna ta ei pidurda oma tugevate sümpaatiate ja antipaatiate kaldumist äärmuseni. Kodust usulise kasvatusena kaasa toodud teatava ühekülgsuse mõjul kujuneb Adam Petersonist täieline võitleja-iseloom. Kuid kodu kaudu ka sügavalt juurdunud eesti talupojaühiskonnas, asub ta võitlusse rahva vaenlase kui enda vaenlase vastu. Viimast ei tulnud tal otsida, see oli juba otsekui sõrmega osutatud. See *hostis hereditarius* oli balti sakslus, kohalik rahvast kurnav ja võimutsev ülemklass. Kogu rahva abiotsivad silmad vaatasid keisri poole. Kuid poisikese sümpaatiat võitis igaveseks Holstresse majutatud lahke Vene sõdur.

4.

Adam Petersoni kodu pidi olema võrdlemisi haridusärgas. Kuigi isa ja vanaisa olid kirikuvöörmündrid, ei takistanud see neid kaasa elamast ka vennastekoguduslikule liikumisele. Teame, et herrnhuutus oli küll ilmlikkus-, kuid mitte haridusvaenuline. Kipi perevanemad hindasid igatahes ka ilmlikku haridust. Muide tollaegset kooli ei võinud selles küll kuidagi süüdistada. Nii siis tuligi, et hoolimata 1840-ndate aastate mitmekülgsest kriisist õppis vanem poeg Jaak Viljandi kreiskoolis⁶⁹⁾.

Kui isa poolt domineeris kodus usklikkus, siis ema haridusärksus oli teist laadi ja pääseski seeläbi maksvusele, et toetus jõukusele. Juba Jaagu koolikäimist näib rikas onu Mart Strahl-

69) A. Peterson, Tiitlita luuletuskogu, lk. 60; A. Henno elulugu. Lõo ea.

berg toetanud olevat. Ja noormees siirduski 1848. a. onu Võlla rendimõisasse, arvatavasti mõisavalitsejaks ⁷⁰⁾.

Adam Peterson õppis nähtavasti juba kodus oma usklikult isalt ja vend Jaagult esimest raamatutarkust. Kooli minnes võis ta olla juba varustatud küllaldaste eelteadmistega.

Samuti nagu Adami lapsepõlve nii ka ta koolis jätkuva noorpõlve kohta on meil vähe andmeid. Otsesed sellelaadilised kultuuriloolised teatmed neist ärkamisaja eelaastaist on üldse hõredad. Kui aeg ise neid ei ole fikseerinud ning säilitanud, siis seda lünka tähtsamais osis täidavad tolleaegsete tegelaste mälestused, tagasiviiped, kirjad jne. Nii valgustavad Petersonigi kooliaega kaasaegsete mälestused. Et need on kirja pandud palju hiljemini, sisaldavad nad silmapaistvamaid ning tähtsamaid sündmusi.

Meie ei tea täpsalt, millal A. Peterson siirdus Pirmastu külakooli ning kui kaua ta seal õppis. Mart Mitt mäletab, et Peterson on olnud seal õpilane, kui ta isa asemel „1851/52 aastal“ kooli pidanud ⁷¹⁾. Võime siiski arvata, et Adam Pirmastu külakoolis oli veel ka 1852./53. õppetalvel. Nimelt mäletatakse samast ajast Petersonile väga iseloomustavat sündmust. Nagu teada, kolis M. Mitt'i isa Pirmastust ära 1853. a. ⁷²⁾. Uude elukohta vilja vedamisel tarvitanud ta koolilaste sängikotte. Kui Mitt tahtnud ka Petersoni sängikotti võtta, kiskunud poisike selle koolmeistrilt ära ⁷³⁾.

Ei ole võimalik sedastada, kui pidev oli Adami kooliskäimine neil kahel — 1851./52. ja 1852./53. õppetalvel, samuti ka mitte seda, kas ta varemini või hiljemini käis Pirmastu külakoolis. Edasijõudmise kohta koolis kirjutab M. Mitt: „A. Peterson oli aga tõeste esimene poiss koolis, iseäranis veel ilukirjutuses ja rehkendamises“ ⁷⁴⁾. Siin ilmutas ta huvi tol ajal veel uudse mänguriista viiuli vastu, mille Mitt'ilt õppimiseks isegi ostis ⁷⁵⁾, kuid mängumeest Petersonist siiski ei saanud; vähemalt ei teata, et ta hiljemini mõnd pilli oleks mänginud ⁷⁶⁾.

70) Paistu khk. Holstre ms. revisj. leht 1850, talu nr. 82 — Kibbe Peter; Audru khk. Võlla ms. revisj. leht 1850, lk. 1. ERKA.

71) M. Mitt, Elu lugu, Aia luguga ühendatud viisil Kirja panema hakatud. [Elu lugu] Ärakiri, lk. 36, reg. 69 — 1933. Eesti Rahva Muuseumi Kogu [ERM], EK1A.

72) Eesti Biograafiline Leksikon, lk. 321 j.

73) J. Lõo suulised andmed.

74) M. Mitt, Tükikene Adam Petersoni eluloost. Ärakiri, lk. 3. EKSA, segakogu, 7:10. EK1A.

75) M. Mitt, Elu lugu, lk. 383, 385 j. ERM, EK1A.

76) Küll aga laulnud ta sageli valju häälega, kuid valesti, suutmata nähtavasti muusikalise kuulmise puudumise tõttu viisi pidada. J. Lõo suulised andmed.

Juba külakoolis mõneteistkümneaastase poisikesena üllatab meid Adam Peterson oma poliitiliste vaadete küpsusega. Peame jällegi tagasi vihjama ta lapsepõlve oludele ja suursündmustele: Petersoni poliitiline silm oli juba kodust kaasa toodud. Mart Mitt, ta noor koolmeister, jutustab sellest järgmist: „Sel ajal oli Aadam Peterson juba kooli poisikene. Paar aastad hiljem, kui ma isa asemel Holstre Pirmastu kooli majas kaks talvet kooli pidasin, oli ka Peterson koolis käija pois. Ta ütles kord: „Vene preestrite meie maale asumine saab üks aja järk meie rahvale olema, silma ringi laiendamiseks vene rahvaga sõprust otsida; nagu seda tühjale maale mineku juttude pärast Pühajärve sõja pidamine sakste vastu rahvale igavest vainu sünnitas.“ Minu isa ütles: Petersonist saab üks terava vaimuga mees kasvama, kes juba nüüd kooli poisi vanususes seesuguste tähele pantud sündmuste kohta tuleviku aimdusi arvab märgata“⁷⁷⁾. Mitt'i ennustus täituski.

Mart Mitt, tookordne Pirmastu külakooli õpetaja, umbes 18-aastane noormees, pärastine laialt tuntud ärkamisaja tegelane, ei võinud vahest palju enda noortest teadmistest oma õpilasele anda. Kuid siiski ei tarvitse see olla ainult kompliment, kui Peterson oma endisele õpetajale tähendas: „Ma sain Holstre Pirmastu koolist hea algus õpetuse, mille eest Jumalat tänan, kes seda nii oli seadnud, et ma sel ajal kooli pois olin, kui sina kooli opetaja ase ametid pidasid“⁷⁸⁾. Kuivõrd noor Mitt Petersoni poliitiliselt suutis või oskas mõjustada, on küsitav. Võib-olla õpilane pärastpoole ses suhtes oli õpetajaks...

Need kooliaastad panid aluse mõlema noormehe — õpilase ja õpetaja — liigutavale sõprusele, mis edaspidi aina süvenes. Näit. hiljemini Viljandis, kui Peterson käis juba kreiskoolis, oli neil kuum-sõbralik kokkusaamine, millest Mitt kirjutab: „Oh! Kuidas võiks see võimalikuks saada et veel üks tõist näha saada ja ümber kaela hakata, nagu seda kord Viljandi linnas sinu korteris lapseliku armastusega tegime, et üks tõisi oma rinna vastu suruda“⁷⁹⁾. Või edasi: „... kui oma unustamata nooreea sõbrale kes mind nii palavalt oli armastanud, nagu seda vist mäletad, kui veel nenda ütelda, „lapse põlves“ viljandis sinu kooli aegses korteris ühes magasime, ja tõisel päeval ühes Vil-

77) M. Mitt, Tükikene Adam Petersoni eluloost, lk. 3. EKSA, segakogu, 7:10. EK1A.

78) Samas, lk. 3.

79) M. Mitt A. Petersonile 20. V 1900. Lõo ea.

jandist Kipile sõitsime, nimetamata meie Holstre-Pirmastu koolielu“⁸⁰).

Seda külakoolis tekkinud sõprust tihendavad pärastiste võitlusaastate vintsutused ja isamaa ühine asi: „Aga viimselt need rahvuslised kokkupuutumised, millede mälestus veriste tähtedega südamesse on kirjutatud, need ei lase ka seda kõige õelamatgi südant vagusi olla, veel vähäm üht isamaa sooja südant enest lahti kiskuda!“⁸¹)

Peaaegu samal ajal kui Petersonil külakoolis enam midagi õppida ei olnud, asutatakse Paistu kihelkonnakool, mis algab tegevust 1. nov. 1854 kaheteistkümne õpilasega⁸²). Isa kavatsuse järgi Adami haridus vist pidi piirduma külakooliga. Mõjustatud arvatavasti Mart Strahlbergi suurest edust, pidi Adamistki saama rätsep. Kuid poiss avaldas suuremat uudishimu uuestiavatud kooli kui nimetatud elukutse vastu. Iseloomustavalt kirjutab H. Wühner: „Minu Paistu kooliõpetajate seast olivad peale eesnimetatud J. Mielbergi veel mitmed väga südid õpijad, nende seas Peter Peterson ja vanem vend Adam, kes kui rätsepa õppiija esite uudishimulikult vaatama tulli mis koolis tehakse ja et see tema meelepärast olli, jäi tema hoopis kooli ja ka sui läbi, kus minul mitmed mehed suil kooli vaheajal ühes õpetust ja haridust saivad...“⁸³).

Millal see uudishimulik rätsepaõpipoiss kihelkonnakooli ilmus, kas veel 1854. a. lõpul või 1855. a. algul, ei ole teada. Kuid nagu H. Wühneri vihjest paistab, pidi ta juba talvel kooli tulema, kus jätkas järgneval suvelgi õppimist. Võiks arvata, et vähemalt 1855. a. kevadtalvel sai Peterson Wühneri õpilaseks.

See siirdumine kihelkonnakooli oli poisi iseseisvuse ja kangekaelsuse tulemuseks. Täiesti iseloomustav ta endamaksmapanemisel on suveks kooli jäämine. Nimelt, nagu eespool vihjatud, rakendanud ta hobused nurmel lahti, pannud kraami vankrile ja sõitnud isa keelust hoolimata omavoliliselt kooli⁸⁴).

Paistu kihelkonnakooli esimeseks õpetajaks sai noor, Petersonist ainult üle aasta vanem H. Wühner, kelle konvent ametikohale eksamita oli kinnitanud⁸⁵). Kui ta ei ole veel küps

80) M. Mitt A. Petersonile 29. III 1900. Lõo ea. (Minu sõrendus. L. K.)

81) Samas.

82) O. St a m m, Stipendiaadiaruanne Paistu khk., lk. 39. EKIA.

83) H. W ü h n e r, (Eluloolist), lk. 1. Lipp 17:13. EKIA.

84) J. L õ o suulised andmed.

85) H. W ü h n e r, (H. Wühner. Elulugu; Teadmata kelle kirjutatud, H. Wühner'i etteütluise järgi kv. 1909.) [Elulugu], lk. 4. Lipp 17:14. — O. S t a m m, St.-ar. Paistu khk., lk. 36. EKIA.

ja täisteadmistega pedagoog, siis seda enam hoolas edasiõppija, kes, elades õpilastega ühes⁸⁶), võis A. Petersonile olla tööd juhtivaks ja õppimist organiseerivaks vanemaks seltsimeheks ning sõbraks. Nii ärgas ja tõsiste vaadetega H. Wühner arvata-vasti enamgi suutis mõjustada Petersoni neil kujundavail aastail, mil mõlemad olid alles püüdjad, otsijad, õpilased... Ei tea, kui palju Wühneri kaudu, kes ise Viljandi kreiskoolis Biezbärdi õpilasena oli saanud sügavaid mõjustusi⁸⁷), ka Peterson neist viimastest osa sai.

Kitsaste olude kiuste oli Paistu kihelkonnakool tõsine töökoht. Wühneri õpilased pääsesid kõrgemasse kooli, ning õpetaja enda kuulsus tõusis⁸⁸). Kooliõppus toimus võrdlemisi mitmekesise tunnikava järgi⁸⁹).

Kui kaua õpib A. Peterson Wühneri juhatusel, — kas ka 1855. a. sügissemestril, ei ole teada. Ent juba 1856. aasta algul ta siirdus Viljandi kreiskooli⁹⁰). Nagu võib arvata, oli ta isal sellegi sammu vastu, aga et jõukad onud ei keelanud õpihimulisele noormehele oma majanduslikku abi, siis ei olnud isal enam mõjuvaid vahendeid kooliskäimise takistamiseks⁹¹).

Viljandisse kreiskooli siirdumine tähendas üldse Adami lahkumist kodust. Mitte üksnes, et ta elas nüüd kaugel ja iseseisvamalt, vaid ta koguni astub välja Holstre kogukonnast, minnes Loopre valda (Piliistvere khk.) Mäekõrtsi tallu⁹²). Tegelikult

86) H. Wühner, Elulugu, lk. 5. Lipp 17:14. EKIA.

87) F. Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts. Tegevusolud. Tege-lased. Tegevus, lk. 21 j., märkus 17. Tartu 1932. Samas avaldatud F. Tuglase oletus, et Adam Peterson võis kuuluda Biezbärdi õpilaste hulka, ei lähe täppi: kui Peterson Viljandi kreiskooli jõudis, ei olnud Biezbärd enam seal õpetajaks. Küll oli ta Adam Petersoni venna Jaagu õpetajaks. — Vrd. Latviešu konversācijas vārdnīca II, lk. 2558.

88) H. Wühner, Elulugu, lk. 5. Lipp 17:14; (Eluloolist), lk. 5. Lipp 17:13. EKIA.

89) „Kooliõpetus kestis igapäev hommiku kella kolmveerand kaheksast kuni 12. ja õhtupoole kella 2—4, pääle laupäevade, kus õpetus keil 12 lõppes. Õpetus oli Eesti keeles, nimelt: 2 tundi nädalas usuõpetust, 2 tundi piiblit, 4 tundi rehkendust, 2 tundi geografiat, 2 tundi ajalugu, 2 tundi geometriat, 2 tundi laulmist, 6 tundi venekeelt, 6 tundi saksakeelt, 6 tundi kirjalikku tööd.“ H. Wühner, Elulugu, lk. 6. Lipp 17:14. EKIA.

90) Viljandi kooliinspektor Wiedemann Pärnu Maakohtule 4. VIII 1865, nr. 116. Pärnu Maakohtu Arhiiv [PrnMkA], tmk. nr. 159 (1865). ERKA.

91) Isa olnud eriti Adami koolitamise vastu. J. Lõo suulised andmed.

92) Piliistvere khk. Loopre ms. revisj. leht 1858, talu nr. 15 — Mäe Kõrtsi. Loopre kogukonna nimekirja jääb A. Peterson 1867. aastani. Paistu khk. Holstre ms. revisj. leht 1858—1893, lk. 188.

ei elanud ta seal, vaid Viljandis. Teatavasti oli onu Jaak Zwiebelberg Loopre mõisa omanik⁹³). Nõnda tõenäoselt käis A. Peterson Viljandi kreiskoolis selle onu kulul. Nagu M. Mitt'i vihjest nähtub, õppis Peterson Viljandis õige lahedates oludes: „Tartu maalt kuhu ma vahe aeal elama olin asunud, Viljandisse sõites leidsin Petersoni eest, kus siin oma kooli kasvandiku koguni täielikumal järjel nägin töötavad“⁹⁴).

Kreiskoolis paistab Peterson silma eeskujuliku käitumisega ja agaraima usinusega. Samuti pälvivad kiitust ta teadmised. Hoolimata edukusest koolitöös lahkub ta sama aasta lõpul esimesse klassi üleviimisel⁹⁵), et õppimist jätkata Pärnu kreiskooli tertsiast. Ka Pärnus võidab Peterson selle 1857. aasta jooksul õpetajate tähelepanu nii oma usinuse kui käitumisega⁹⁶). 1857. a. lõpul lahkub Adam Peterson koolist kaheklassilise kreiskooli lõpetanu õigustega⁹⁷).

(Järgneb.)

L. Kulbin.

EESTI VENNASTEKOUDUSE KIRJANDUSEST XVIII SAJANDI KESKEL.

9.

Kui Tartu linna hävimisest Põhjasõja keeristes ja ta elanike barbaarsest vangiviimisest Venemaale sai oma nutulauluks inspiratsiooni esimene eesti soost kirjanik, Käsü Hans Puhja köstri-majas, siis sama sajandi keske aastakümneil oli Tartu juba ise sedavõrd toibunud saadud haavadest, et suutis anda teise eestlasest kirjamehe — Michael Ignatius'e. Kuid jällegi pidi äärelinna talupoeglik eestlaskond läbi elama suure usulise murrangu herrnhuutlikus vaimus, et kasvatada enda hulgast meest, kes peale mõjukate palvetundide pidamise suutis rakendada ka eestikeelse kirjavara rikastamisele.

Ignatius'e esivanemaid tuleb otsida praegusest Tartu-Maarja kihelkonnast Raadi Aruküläst Ignati ehk Ignatsi talust. Seal

93) A. Peterson, A. Henno elulugu. Lõo ea.

94) M. Mitt, A. Petersoni eluloost, lk. 3. EKSA, segakogu, 7:10. EKIA.

95) Viljandi kooliinspektor Wiedemann Pärnu Maakohtule 4. VIII 1865, nr. 116. PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865). ERKA.

96) Pärnu gümnaasiumi direktor Pärnu Maakohtule 7. VIII 1865, nr. 115. PrnMkA, tmk. nr. 159 (1865). ERKA.

97) Samas.

elas XVII sajandi lõpupoolel talupoeg, keda üks rootsikeelne ürik³²⁾ nimetab ladinapäraselt Ignatius Henrich. Samaaegse Tartu pastori Schütz'i andmeil olevat kihelkonnas kolm kooli ning ühes neist koolmeistriks Ignati Hindrik³³⁾, keda võib samastada Ignatius Henrich'iga, Raadi Aruküla talupojaga. Veidi hiljemini sai Ignati resp. Ignatsi tallu peremeheks keegi Andres, kes teotses ka Tartu eesti koguduses vöörmünderina. Ta suri 1737. aastal 92-aastasena³⁴⁾. Praegusel Tartu-Maarja koguduse surnuaial leidub Ignatiuste perekonna mälestustahvel, millel nimetatakse suguvõsa liikmete 150-aastast teotsemist Tartu koguduses. Kui viimane Ignatius oli Tartu eesti koguduse köstriks 1827. aastani ja esimene algas samas ametis alles 1710. a., siis on selge, et „isade teotsemiseks koguduses“ ei loetud ainult köstriametis olemist, nagu M. Lipp on seda oletanud, vaid selle juurde arvati ka Ignatsi Andrese tegevus vöörmünderina 1670-ndaist aastaist alates. Seega on ühtlasi ka tõenäosem, et Ignatius'ed põlvnevad just Ignatsi Andresest, mitte Hendrikust.

Arvatavasti siis Ignatsi Andrese pojana sündis 1677. a. paiku Peeter, keda tõenäoselt nimetati ka Ignatsi Peetriks. 1684.—1688. aastani teotses Tartu lähedal Piiskopi mõisas G. B. Forselius'e „koolmeistrite seminar“, kuid Ignatsi Peeter ei võinud küll osa saada selle edukast õppetööst, sest ta oli Forselius'e surma ajal alles veidi üle 10 aasta vana. Küll võime aga aimata edasipüüdliku nooruki osasaamist muudest hariduse ja eesti-keelse kirjanduse sugemeist Rootsi aja lõpul, sest oli ju tema endagi perekonnas kiriku- ja koolitegelasi. Juba Rootsi ajal saigi Peeter Tartusse kiirestivahelduvate köstriite Simon Lahhe, Hans Pull'i ja Heinrich Nomica abiliseks koolitöös. Pärast viimasena mainitud köstri katkusurma 1710. a. määrati Ignatsi Peeter Tartu, Narva ja Pihkva linna ülemkomandandi Kirill Narõškin'i ukaasiga 31. detsembrist 1710. a. Tartu eesti koguduse köstriks ja kihelkonnakoolmeistriks³⁵⁾. Neis ameteis ta püsis surmani 1731. a.

Veel 1717. a. visitatsiooni ajal oli köster Raadi mõisa päris-talupoeg, kuid kandis juba linlasele omast nime Peter Ignatz,

32) Tartu ümbruse „Descriptions Book“, ERKA.

33) Tsiteeritud V. Reiman'i järgi „EÜS Album“ III, lk. 45.

34) Köster K. Kurrik'u andmed. Olen ka muid väärtuslikke materjale ja nõuandeid saanud hr. Kurrik'ult, mille eest avaldan talle siinkohal suurimat tänu.

35) Michael Ignatius'e 1772. a. memoriaal 1775. a. visitatsiooni protokollis juures, ERKA.

mis on ilmselt tuletatud Ignatsi talu nimest. Tartu eesti koguduse kirikuraamatuis leidub kogu XVIII sajandi kestel perekonnanimeta talupoegi, keda kutsutakse Ignatsi talu (või talude?) järgi, nagu: Ignatsi Tõnu, Ignatsi Andres, Ignatsi Peeter, Ignatsi Mart jne. Sel viisil saadud nime Ignatz viis aga Peetri poeg Michael veel sammu edasi, muutudes juba enne isa surma I g n a t i u s'eks. Pole usutav, et siin oleks kuidagi mõju avaldanud ka mingi vanem kuju nimest, sest Ignatsi nime on ju nii lihtne iseseisvalt muuta üldtuttavaks Ignatius'eks. Pealegi jäi Peeter ise kogu eluaja Ignatz'iks, nagu seda näitab ka tema surma sissekanne kirikuraamatus. Michael Ignatz'i varane muutumine Ignatius'eks tühistab ka M. Lipu oletatud ³⁶⁾ nime paralleelse kuju „Ignati Mihkel“, mis on pääsenud kontrollimatult ka „Eesti Biograafilisse Leksikoni“.

Peeter Ignatz suri köstrina Tartus 54-aastaselt 22. juunil 1731 ja maeti 25. juunil Tartu Jaani kirikusse ³⁷⁾.

Jällegi M. Lipp on ilma kindlama tõestusmaterjalita oletanud ³⁸⁾, nagu oleks Tartu köster Peeter Ignatz olnud samaaegse Kambja köstri ja koolmeistri, B. G. Forselius'e õpilase I g n a t i J a a g u lähisugulane või koguni vend. See küsimus tegi meelehärmi ka Ignati Jaagu novellistliku biograafia kirjutajale Villem Reiman'ile ³⁹⁾, eriti kirjutisele järgneva poleemika puhul, milles Ignatiuste saksastunud järeltulijad püüdsid üht ja teist väita suguvõsa ajaloo kohta ⁴⁰⁾, kuid ometi ei suutnud midagi nimetamisväärselt lahendada. Lahtiseks on küsimuse jätnud ka tänapäevane balti-saksa suguvõsade uurija ⁴¹⁾. Küsimus on tõesti keerukas ja ka materjali vähesuse tõttu raskesti lahendatav. Siiski võiks juba ülalesitatud Tartu Ignatiuste päritolu ja nimesaamise andmete põhjalgi probleemi veidi edasi arendada.

On küll teada, et ka Ignati Jaaku nimetati tema vanemas eas Jaak Ignatz'iks ⁴²⁾ ning tema lapsed kandsid ka perekonnanime Ignatius. Kuid Tartu Ignatius'ed põlvnesid linna lähedalt Raadi Arukülast, Ignati Jaagu sünnikoht asus aga Kambja kihelkonna lõunapiiril Paluperä Kavandu külas, kuhu teda nõuti

³⁶⁾ M. Lipp, Kodumaa kiriku ja hariduse lugu II, 1. anne, lk. 80. Tartu 1899.

³⁷⁾ Tartu eesti kog. kirikuraamat 1712—1745, T.-Maarja kiriku muuseumis; M. Ignatius'e memoriaal 1772, ERKA.

³⁸⁾ Postimees 1903, nr. 117.

³⁹⁾ V. Reiman, Ignati Jaak. „Sirvilauad“ 1899, lk. 35—48.

⁴⁰⁾ Vrd. A. Palm, Ignati Jaak. „E. Kirj.“ 1935, lk. 257—269.

⁴¹⁾ G. Adelheim, Revaler Ahnentafeln I, lk. 100. Reval 1929.

⁴²⁾ J. R[e nnit], „Postimees“ 1898, nr. 254.

pärisorjana tagasi veel ta vanemas eas⁴³). Temagi nime algkuju näib põlvnevat talu- või isikunimest Ignat, resp. Ignats, millest kujunes aegamööda iseseisvalt Ignatius. Tartu ja Kambja köst-rid võisid ju omavahel tuttavadki olla ning päris kindlasti puu- tusid nende pojad isiklikult kokku, sest Michael Ignatius käis 1740-ndail aastail Kambjas vennastekoguduse palvetundidel (vt. alamale) ja 1741.—1744. aastani oli seal köstriks Ignati Jaagu poeg Carl⁴⁴), keda nimetati ka Ignatius'eks⁴⁵). Kuid need tut- vused ei tarvitsenud sündida ainult sugulussuhete alusel. Või- malik isegi, et suguvõsade omavaheline tuntus soodustaski nimede paralleelset arengut.

Osa Ignati Jaagu järglasist on siiski vist jäänud Ignats'i- teks, teine osa aga on täieliselt saksastunud, nagu see on sündi- nud ka Tartu Ignatiuste järglastega. Omal ajal seda ümberrah- vustumise küsimust teravasti arvustades pidi polemiseeriv V. Reiman peaaegu koguni oma pastorikoha kaotama. Oleme sellest nähtusest olevikus enam-vähem üle ning seetõttu tarvitseb seda ainult ajaloolise faktina konstateerida. Ühtlasi jätame balti- saksa genealoogidele selgitada suguvõsade hilisemat arengu- käiku ja üksikute „sakslaste“ Ignatiuste põlvnemist Ignati Jaagust või Peeter Ignatz'ist, pärast seda kui oleme kätte näida- nud nende suguvõsade puhteestilised juured, mida ei tahetud viimasel ajal nagu uskudagi enam.

10.

Peeter Ignatz'i poeg M i c h a e l (ristitud Michel, hiljemini aga üsna järjekindlalt Michael) sündis Tartus 25. septembril 1713. aastal⁴⁶). Ta sai juba 1728. a., 15-aastase poisina, Tartu eesti koguduse abikoolmeistriks ja pärast isa surma ka võrdle- misi noorena 1731. a. sama koguduse köster-koolmeistriks⁴⁷), millistes ametites ta teotses elulõpuni 1777. a. Tema naine Catharina Eleonora, abiellumise ajal veel talupoeglikult Kathre, oli Urvaste herrnhuutliku meelsusega köstri Adam Koljo tütar. Nad laulatati Urvastes pastor Quandt'i poolt 2. juunil 1748.

43) R e i m a n, op. cit., lk. 45—46; F. G. v. B u n g e, Archiv für die Gesch. Liv-, Esth- u. Curlands IV, lk. 105—110. Dorpat 1845.

44) J. R[e n n i t], „Postimees“ 1898, nr. 264.

45) Untersuchungs-Protocoll des Cambischen Kirchspiels 1743, Läti Riigiarhiivis.

46) Tartu eesti koguduse kirikuraamat 1712—1745, Tartu-Maarja kir. muuseumis.

47) M. Ignatius'e memoriaal visit.-prot. 1766, ERKA.

aastal⁴⁸). Ka hiljemini on nad pidanud tihedat kontakti Ur-
vaste kogudusega. Nii on nende lapsigi seal ristitud, näit. tütar
Catharina Elisabeth 11. augustil 1751⁴⁹), kes on nähtavasti oma
nimegi saanud ühelt ristiemalt, nimelt selleaegselt pastorileselt
Catharina Elisabeth Quandt'ilt.

Michael Ignatiust võime täie õigusega pidada üheks haritu-
maks ja mõjurikkamaks eestlaseks kogu XVIII sajandi pimeda
pärisorjuse-ajastu kestel. Ta on kohusetruult töötanud köstrina
ning koolmeistrina Tartu linna ja lähema ümbruskonna eestlaste
seas ning hoolitsenud ka eestikeelse kirjanduse soetamise eest
hariduslikult väga pimedal ajajärgul. Suurimat aktiivsust ta
näitas aga Tartu vennastekoguduse organiseerijana ja vaimse
juhina ning üldse selle liikumise süvendajana Lõuna-Eesti alal.

Tartus tekkis vennastekoguduse esimesi algeid 1739. aasta
sügisel, mil hakati peamiselt köster Ignatius'e algatusel korral-
dama kesk- ja äärelinnas salajasi palvekoosolekuid. Selleks oli
tõuget andnud Kriimani mõisa omaniku, krahv Zinzendorf'i
otsese mõjualuse K. G. v. Gavel'i ja Kambja herrnhuutliku meel-
susega praosti Albert Sutor'i viibimine Tartus⁵⁰). Salaja pee-
tavaist koosolekuist kandus aga peatselt kuuldusi pastor Joh. B.
Oldekopp'i ja rae kõrvu, ning raad keelas juba samal aastal sala-
jaste koosolekute toimepanemise, sest ta pidas neid kahjuli-
kuks koguduse usuelule, manitsedes ühtlasi rahvast hoolikamalt
küllastama avalikke jumalateenistusi⁵¹). Keelust hoolimata ole-
vat innukalt jätkatud omavaheliste kooskäimiste korraldamist,
jällegi eeskätt köster Ignatius'e majas, nagu sellest kõneleb ka
oma eluloos pärastine silmapaistev vennastekoguduse tegelane ja
kirjamees, Ignatius'e perekonnatuttav ja ristipoeg Alexander
R a u d i a l⁵²).

Pärast esimesi kokkupuuteid herrnhuutlaste juhtivamate
tegelastega köster Ignatius kohtas hiljemini ka teisi, kes kinni-
tasid ta vagameelsust. Nõnda viibis ta otseselt usuvendade kü-
lastamise eesmärgiga 1741. a. Tallinnas⁵³), kus teotsesid sel ajal
agaralt herrnhuutlasi pooldavad pastorid Vierorth ja Mickwitz,

48) Urvaste kirikuraamat 1727—1761, ERKA. Seal on peigmehe-
nägitud Tartu köster M i h k a e l Ignatius.

49) Sealsamas.

50) Tartu Linnakons. prot. 22. VII 1742; Tartu rae prot. 3. II 1743,
Tartu linnaarhiiv.

51) Copeybuch 1738—1739, lk. 391, TLA.

52) R. elulugu ilmunud ajakirjas „Nachrichten aus der Brüder-
Gemeine“ 1858, sealt ära trükitud J. E c k a r d t'i teoses „Livland im
achtzehnten Jahrhundert“, lk. 587—595. Leipzig 1876.

53) Tartu Linnakons. prot. 22. VII 1742, TLA.

siis veel innustunud rändjutlustaja Biefer jt. Samuti oli Ignatius viibinud Võnnu Kriimanis ja koos oma abilistega sagedamini lähedalolevas Kambjas, kus ta pidanud vahetevahel ka aru andma usutööst Tartus. Ärganute südamlikke palvepidamisi ta oli käinud kuulamas isegi Urvastes⁵⁴), kus teotses energiline pastor Quandt rahva äratamise töös ja kust veidi hiljemini Ignatius leidis endale ka abikaasa.

Kontakti loomisest herrnhuutlastega võime näha erksa vaimuga noore köstri püüet välja pääseda linna sumbunud õhustikust, mida olid aastakümneid mürgistanud väikekoodanlikud tülid ja protsessimised omavahel, mis lämmatasid kõik uuemad algatused⁵⁵). Ka linnarahva usu- ja hariduselu oli langenud madalale, seda eriti eesti koguduse riiaka ja hoolimatu pastori Otto Heinrich Fuhrlohn'i tõttu. Tema juurde ei julgenud talupojad minna oma intiimsemate usuküsimustega, sest saadud kogemuste kohaselt pastor oleks patukahetsejaid ja troostiotsijaid nimetanud lihtsalt hulludeks ja nõrgameelseiks⁵⁶). Leerilastelt küsis pastor ainult üks kord katekismuse oskust, mida oli agaralt õpetanud köster. Seevastu talupojasoost köster kutsus õpihimulised leerilapsed veel eraviisil oma majja ja pakkus neile seal jõukohaselt muidki haridusalgeid⁵⁷). Loomulik siis, et koguduse vaimseks juhiks tõusis pastori asemel köster Ignatius, kelle suure populaarsuse tõttu levines linnas laialdaselt ka tema herrnhuutlik õpetus. Köstri otsesel mõjustusel tõusis linna talupoeglik agulirahvas hulgaliselt patukahetsemisele, millises olukorras pihiti sagedasti oma salasüüsid köstrile. Ikka suuremal hulgal hakati koos käima köstrimajas palvetundidel, kus viibiti vahel ka hilise ööni.

Need pinevused hakkasid ikka enam häirima linna mugavat kodurahu. 1742. a. suvel hakkaski Tartu Linnakonsistorium uurima salajaste palvetundide korraldamist, kusjuures selgus peatselt köster Ignatius'e juhtiv osa selles kord juba keelatud tegevuses. Käidi koos peamiselt ainult tema majas, kus lauldi koosolekuil „vanu ja uusi“ (vist herrnhuutlikke) laule; Ignatius pidas palvet raamatu järgi või peast, luges Piiblit ja seletas omalt poolt mõnd tähtsat osa loetust, samuti ka kümmet käsku⁵⁸), millele herrnhuutlased tavaliselt vaatasid kui „tühjaks pekstud

54) Tartu Linnakons. prot. 5. VIII 1742, TLA.

55) P. T r e i b e r g'i artikkel koguteoses „Tartu“, lk. 107. Tartu 1927.

56) Tartu Linnakons. prot. 5. VIII 1742, TLA.

57) Seals.

58) Tartu Linnakons. prot. 22. VII 1742, TLA.

õlgedele“. Kestvalt koos käijad pihtisid patte vastastikku ja üksikult Ignatius'ele, keda nad eriliselt usaldasid. Pattude andestamist loodeti Jeesuse vere lunastamisest. Nõnda nad moodustasid algelise herrnhuutliku osaduse. Ignatius'e abilistena toimisid vahetevahel talupoeg Illako Juhan ja keegi teenija-tüdruk Ello ⁵⁹⁾).

Neile süüdistusandmeile tõi väga kahjulikke lisandusi Ignatius'e enda 16-aastane vend Heinrich kas nooruslikust otsekoheusest või teatavast isiklikust vastuolust tingitult. Tema seletuste järgi usuvennad ja -õed olevat üksteist teretades suudelnud ja vahel ka ööseks köstrimajja jäänud, kusjuures mehed ja naised maganud läbisegi reas. Seejuures olevat sageli teda palutud lahkuda teiste hulgast ⁶⁰⁾, mis võiski poisikest kibedustundega täita.

Ignatius'e majas korraldatud koosolekuid külastati rohkesti linnaelanike poolt kui ka kaugemaist linnaümbruse küladest, sest mujal ei leidunud kooskäimiskohti. Omavaheliselt käisid ka mõned saksa soost kodanikud koos Piiblit lugemas ja seletamas, kuid otsest kokkupuudet neil tolle alamrahva hoogsa usuliikumisega siiski ei olnud. Ainult köster Ignatius kui talupoja ja linnakodaniku vahepealne pidas isiklikku kontakti Tartu vagatsevate sakslastega, kellest olid silmapaistvamad advokaat Neustadt ja arst Schmidt ⁶¹⁾. Gadebusch'i andmeil ⁶²⁾ mainitud kodanikud koos teistega olevat kaasa aidanud ka Ignatius'e vastuaktioonile ülekuulamiste ajal.

Ülekuulamist lõpetades keelas Tartu Linnakonsistorium Ignatius'el ametist vallandamise ähvardusega koosolekute korraldamise. Gadebusch'i järgi ta olevat aga varsti esitanud palve koosolekute ametliku loa saamiseks. Ühtlasi hakkas konsistorium aru pärima pastor Fuhrlohn'ilt tema käitumise kohta, sest tal oli juba varem inigi olnud konflikte rahvaga usuliste küsimuste pärast. Pastor keeldus vastamast ja pöördus Ülemkonsistoriumi poole, mistõttu ta vallandati ajutiselt ametist ⁶³⁾.

Kuid energiline köster ei loobunud nendegi keeldude järel oma misjonitegevusest. Nõnda võeti 20. jaan. 1743. a. uuesti arutusele tema asjad. Selgus, et ta oli kirikus lubamatult rahvale peast kõnelnud, valides seks endale kullaseppade koori, mis ole-

59) Tartu Linnakons. prot. 5. VIII 1742, TLA.

60) Tartu Linnakons. prot. 5. VIII 1742, TLA.

61) Seals.

62) Livl. Jahrbücher IV, 2, lk. 261.

63) G a d e b u s c h, op. cit., lk. 261.

vat „sama hea kui kantsel“. Ignatius seletas ise, et kirikus olevat oinud väga palju rahvast, mistõttu ta polevat oma tavaliselt kohalt olnud kuuldav. Peast ta polevat kõnelnud, vaid lugenud Stahl'i postilli rahvale ette. Samuti ta lugevat kodus mõne saksakeelse jutluseraamatu läbi ja jutustavat selle sisu eesti keeles kogudusele. Ülekuulajad muidugi ei uskunud neid kõrvalpeõikeid ja nõudsid valjult tarvituseloleva käsiraamatu juurde jäämist ning hoidumist omavolilisest õpetaja-ametist ⁶⁴⁾.

Samal ajal uuris erikomisjon ka määri vendade tegevust ja õpetust Baltimail. Tartusse see millegipärast üldse ei tulnud, vaid nõudis Võnnust 31. jaan. 1743 Tartu raelt andmeid herrnhuutlaste tegevuse kohta linnas. Raad vastas peatselt komisjonile, saates väljavõtteid konsistooriumi protokollidest, mille sisu eespool on refereeritud. Süüdistavad andmed puudutasid küll eriti köster Ignatiust ⁶⁵⁾, kuid üldiselt oli märgata rae tagasihoidlikkust herrnhuutlaste tegevuse paljastamises. Pigemini püüti näidata, et vastavad ametivõimud on valvanud korra järele, mistõttu on jäänud tulemata ka suuremad ususegadused. Pealegi kuulus komisjoni koosseisu Tartu notar Stegemann, kelle naine oli herrnhuutlane ja kes isegi ei olnud liikumise vastu täiesti ükskõikne.

Pole lähemalt teada, kuidas toimus hiljemini herrnhuutlaste tegevuse likvideerimine Tartus. Keisrinna käskkirja andmise järel 16. apr. 1743 areteeritud köster Ignatius koos teiste tähtsamate Tartu herrnhuutlastega, nagu kõneleb Raudial oma eluloos. Kui vangistus tõesti aset leidis, siis ei võinud see küll kaua kesta, sest juba 6. oktoobril 1743. a. esines Ignatius Linnakonsistooriumi ees tunnistajana pastor Fuhrlohn'i asjus. Nähtavasti oli uuesti ametisse astunud pastor parandanud meelt või oli Ignatius ise muutunud tagakiusamiste raskustes tagasihoidlikumaks, sest tema tunnistused pastori tegevuse kohta koguduses olid üsna heatahtlikud ⁶⁶⁾, mis tõenäoselt päästsidki pastori ametist vallandamisest.

Fuhrlohn suri järgmise aasta algul ja tema asemele valiti Äksi pastor Staden Tartu eesti koguduse õpetajaks. Tema oli veendunud herrnhuutlaste vastane, kes eraviisil tungis kallale ka herrnhuutlaste tähtsamale pooldajale, Urvaste pastorile Quandt'ile, millest oli eespool kõnet. Tema valvas vist hoolikamalt ka Tartu herrnhuutlasi, kelle tegevus näib olevatki vaibu-

64) Tartu Linnakons. prot. 20. I 1743, TLA.

65) Tartu rae prot. 3. II 1743.

66) Tartu Linnakons. prot. 6. X 1743.

nud keeluaegadel. Täieliselt ei kustunud see siiski mitte, vaid hõõgus vaiksemalt tuha all, kasvatades ägamööda pooldajate vaateid. Selles „vaikivas olukorras“ on ka köster Ignatius võimalust mööda aidanud süvendada herrnhuutlikku meelsust, taandudes siiski aktiivsest organiseerimistööst vaiksesse kirjan- duslikku tegevusse. Neist aegadest mainib Raudial mitmel puhul Ignatiust kui oma isalikku nõuandjat nooruki käärivais usuküsi- mustes. Suuremat agarust osutasid aga XVIII sajandi keskpai- gast edasi Kambja vennad, kelle poole suundus ka paljude tart- laste huvi.

11.

Michael Ignatius oli oma varasest noorusest peale hoolikalt töötanud Tartu eesti koguduses koolmeistri- ja köstri-ametis, kuid aineliselt ei tasutud kuigi vääriliselt tema töövaeva. Linna- kogudusel puudusid maaköstrite mõnusad palgamaad, küttepuud ja muud palgalisandid, nii et siin pidi köster elama üksnes sularahast. Ja sedagi maksis Linnavalitsus ainult 6 rubla aastas! Oli määratud küll veel köstrile viljapalk taludest, kuid seda tuli üsna visalt, liiati et Ignatius ei olnud ise kuigi agar va- nade võlgade sissenõudmisel. Tema isa ametiajal olid talupojad igal sügisel toonud oma viljaannused koos pastori palgaga köst- rile koju kätte. Kui hiljemini hakati pastori palgavilja mõisa- desse kokku tooma, siis kaldusid talupojad köstrit hoopis unustama. Et lõpuks ainult vähesed veel täitsid vabatahtlikult oma kohustusi, siis sattus köster Ignatius lausa „puudusse ja hädasse“, nagu ta ise tunnistab. See sundis teda 1766. ja 1772. a. pöörduma kihelkonna mõisnike poole⁶⁷⁾, et need aitaksid oma ametimeestega sisse nõuda köstrile võlgu olevaid viljanorme. Mõisnikud pidasid nõudmist kõigiti õigustatuks ja aitasid selle rahuldamiseks kaasa.

Nagu öeldud, köstriameti kõrval Ignatius teotses ka kool- meistrina Tartu linna ja ümbruskonna eestlaste laste õpetamisel. Erilist lisatasu ta selle eest ei saanud, vaid pidi leppima ainult köstripalgaga. Pärast 1765. a. hakati kindralkuberner Browne'i algatusel suuremal määral maale koole asutama, mis vähendas tunduvalt maalaste arvu linnas asuvas koolis ja seega kergendas märgatavalt Ignatius'e töökoormat⁶⁸⁾.

Vananev köster kannatas varanduslikult ka 1763. a. suures

67) Vastavad memoriaalid 1766. ja 1775. a. visitats. protokollide juures, ERKA.

68) Visitats.-prot. 1766, ERKA.

tulikahjus, mis hävitas osa Tartu kesklinnast ja peaaegu täies ulatuses Riia tee ääres asetseva eeslinna. Selle tagajärjel tõusis ka linnas elukallidus, mis ähvardas köstriki puudusega. Oma kasinate sissetulekute suurendamiseks oli Ignatius hakanud ka aiatööd harrastama, kuid Katariina II valitsemise ajal alustatud linna kindlustuse tööd hävitasid köstri enda asutatud kolm aeda⁶⁹). Nii näeme, et Ignatius'e elukäik vanemas eas ei olnud kuigi kuldne, vaid tal tuli tihti võidelda puudusega, sest perekond nõudis suuri kulusid ja väikese linnakese viletsavõitu köstrikoht ei pakkunud kuigi rikkalikult sissetulekuid.

Michael Ignatius suri „üldiseks kurvastuseks“ 19. aprillil 1777. aastal Tartus⁷⁰) pärast 46-aastast teotsemist köstrina ja veel kauemini koolmeistrina. Neid ameteid ta olevat täitnud „kõikide rahulolemiseks ja auga“, nagu hindab ta tegevust üks hilisem pastor⁷¹). Kahtlusega peame võtma M. Lipu andmeid, mis ta olevat saanud mingilt Ignatius'ite perekonna mälestustahvliilt⁷²). Nende järgi Michael Ignatius olevat sündinud 14. augustil 1710 ja surnud 16. aprillil 1776. Need Lipu daatumid ei ole kooskõlas kirikuraamatute sünni- ja surmasissekannetega ega muude andmetega. Seetõttu neid peab pidama ekslikuks. Samad andmed on arvatavasti kasustada olnud ka G. Adelheim'il tema teose „Revaler Ahnentafeln“ koostamisel. Esialgsel vaatlemisel näib koguni, et Lipu andmed ka teiste Ignatiuste kohta on vigased, kuid pole põhjust neid siin pikemalt puudutada.

Michael Ignatius'e poeg Christlieb Theodor jätkas isa ametit köstrina Tartu koguduses kuni 1827. aastani, mil ta suri⁷³). Poeg David Friedrich (1765—1833), pärastine Hageri pastor, kasvatati pärast isa surma Tartu pastori Theodor Oldekopp'i perekonnas⁷⁴), mistõttu ongi arusaadav tema ja teiste hilisemate Ignatiuste täieline saksastumine.

Näib ühtlasi, et Ignatius'e poeg Christlieb Theodor on võõraks jäänud oma isa herrnhuutliku vaimu tõsidusele ja lihtsameelsusele, kohanedes koos aina suureneva saksastumisega ikka enam ka linnakodanluse ühlepäeva-vaimu kerglusega. Seda tõendab muu seas üks kaebus Tartu pürjermeistrile 1799. a. kümme-

69) I. memoriaal 1766. a. visit. prot. juures.

70) Tartu Jaani kiriku raamat, ERKA.

71) K. Kurrik'u andmed.

72) Postimees 1903, nr. 116 ja 117.

73) K. Kurrik'u andmed.

74) M. Lipp, „Postimees“ 1903, nr. 117.

konna linnaelaniku poolt ⁷⁵⁾), kelle hulgast tunneme mitut veendunud herrnhuutlast. Kaebajad süüdistasid köster Chr. Th. Ignatiust kergemeelseis eluviisides, sest ta korraldavat oma korteris ja koguni koolimajas öösiti noorele rahvale kooskäimisi tantsu, muusika, joomise ja muude „kõlbmatute“ lõbustustega. Ka vana herrnhuutlaste patriarhi, Alexander Raudial'i poeg olivat neist pidutsemistest osa võtnud, mispärast isa läinud kord Ignatius'e majja oma poega otsima. Sealt saadetud ta aga irvitamiste ja pilkega minema. Mõned käskinud koguni vanameest „jalust maha lüüa“, mispeale keegi visanudki lahkujale puutükiga järele. Kaebajad, nime järgi otsustades kõik vist eestlased, paluvad pürjermeisterit seesuguse „lubamatu“ käitumise eest köstrit tõsiselt vastutusele võtta. Asjade edaspidist käiku pole küll teada, kuid võib arvata, et see kaebus ei toonud suuremaid sekeldusi köstrile. Kui aga meenutame Vana Alexander Raudial'i peaaegu jumaldavat suhtumist vanasse Michael Ignatiusse ja түseda kirjamehe ning oma austajate poolt „rahva piiskopiks“ nimetatud Raudiali enda vaidlematult auväärset ja tõsist kuju, siis ei näi nooremal Ignatius'el küll põrmugi olevat ühist eelmise põlve ja temagi ajal laialdaste rahvakihtide ideaalidega. — Ametiülemused olid aga temaga rahul, eriti ta tegevusega koolitöös.

12.

Aktiivse vennastekoguduse organiseerimistöö kõrval on M. Ignatius rõhku pannud ka samasuunalise eestikeelse kirjanduse soetamisele, eriti küll vist keeluaegadel pärast 1743. aastat, mil üldse vennastekoguduse tegevus taganes välisest hoost sisulise süvenemise ja väljavalitute hoolikama meelsusekasvatamise pinna.

Et herrnhuutlaste tegevuse lõpetamisega oli hävitatud ka nende tsenseerimata trükitud kirjandus, siis polnud järgnevail aastakümneil küll lootustki pääseda tagakiusatud vendi julgustama uute trükisõnaliste läkitustega. Neis surveoludes juurduski suuremal määral vennastekoguduse omapärane ja viljakas traditsioon meie maal — läkitada käsikirjaliselt teoseid oma mõtteosalistele, mida need omakorda kopeerisid ja agaralt levitasid. See hoidis surveaegadel elus herrnhuutlikku õpetust ja valmistas ette uusi tõusuaegu. Teisest küljest need käsikirjalised teosed tõstsid tunduvalt ka talupoja-pärisorja lugemis- ja

75) Stadtsachen 15-b (Estnische Kirche), TLA.

kirjutamisoskust, sest XVIII sajandil puudusid ju vallakoolid suuremal määral. Paljudes eri koopiais rahva seas tsirkuleerides need käsikirjad võisid üsnagi laialdaselt levineda ja vahest rohkem mõju avaldada kui mõni selleaegne väikese tiraažiga trüki-teos. Igatahes käsikirjaliste koopiade vähesuse pahet pehmendas tunduvalt nende elav liikumine käest kätte ja rahva mentaliteedile vastav sisu, sest olid ju teosed välja kasvanud suuremalt osalt otse eluvajaduste pinnalt ja kirjutatud enamasti rahva enda seast võrsunud kirjameeste elulähedase sulega. See on maksev nii M. Ignatiuse kui ka teiste temataoliste rahvakirjanik-kude kohta, kes on teotsenud küll suure mõjukusega, kuid jäänud meie ajale nähtamatuks ning hindamata viimase ajani.

Michael Ignatiuse käsikirju on ka üsna laialdaselt levinenud rahva seas, kuigi nende liikumise täit ulatust vist keegi enam ei suuda selgitada. Tema kirjanduslikud harrastused herrnhuutlikus vaimus näivad ilmselt mõjustatud olevat samal alal aktiivselt teotsenud Urvaste pastori Quandt'i ja selle lähemate töökaaslaste poolt. Teame ju Ignatius'e varast kontakti Quandt'i ringkonnaga vennastekoguduse loomise aegadel, samuti pärastist ühendusepidamist perekondlike suhete tõttu. Kõige rohkem võis aga Quandt'i ja Ignatiust siduda ikkagi ühine maailma-vaade, mis pani mõlemaid vapralt kannatama enda peale võetud rahvavalgustaja ja usulise ärataja ülesannete tagajärjel ning suuremail hädaaegadel koguni pöörduma tagakiusatud mõttekaaslaste poole kirjasõnaliste läkitustega. On ilmne ka mõlema mehe entusiasm ja tõeliselt usklik meelsus.

Ignatius'e kirjandusliku tegevuse kohta oli viimase ajani puudulikult teateid ja see on seisnud seetõttu nagu küsitavuse tähe all. Puudus nimelt asitõend ise, paljukõneldud Ignatius'e käsikirjaline tõlge sakslase Schubert'i jutluseraamatust. Peale selle avastamist käesoleval aastal nende ridade kirjutaja poolt⁷⁶⁾ on võimalik küsimusest jälle konkreetsemalt kõnelda. Õnnelik leid on kohustanud ka hoolikamale selgitusallikate otsimisele. Nüüd võime muude uudisandmete kõrval esitada ka Ignatius'e enda tõendust ta kirjandusliku tegevuse kohta: 1766. aastal ta kurdab oma palgaküsimuste lahendamiseks koostatud memoriaalis⁷⁷⁾, et tema on palju hoolt ja vaeva kulutanud kõstri-ameti kõrval ka aiandusele ja kirjutamisele. Kui Ignatius ise nimetab oma kirjanduslikku tegevust ühe sisse-

76) Vrd. minu kirjutist „Postimehes“ 1936, nr. 29.

77) Visit.-protokollis 1766. a. T.-Maarja kir. muus., sama ka 1775. a. visit. prot. juures ERKA-s.

tuleku-allikana, siis on tõenäone, et ta sai ainelist tasu oma tehtud töö eest. Ometi on nende harrastuste põhijõuks olnud ikkagi isiku enda sügavamad veendumused ja oma kaasrahva valgustamise püüded.

Nähtavasti ainult hiliseid õhtutunde kutsetöö kõrvalt varastades ta on pidanud peaaegu alati kirjutama küünlatule valgusel, mis on mõjunud hävitavalt ta silmanägemisele ja üldse halvasti kehalisele tervisele. Need vähetasuvad vaimsed harrastused on siis ainult ruineerinud ta tervist, kuna samal ajal on jäänud sisse nõudmata talupoegade ammuaegsed võlad köstripalga arvel! Tahes-tahtmata kipume siit järeldusi tegema Ignatius'e iseloomu kohta.

13.

Mõningad Ignatiuse jutluseraamatu käsikirjad on säilinud veel mineva sajandi teise pooleni ⁷⁸⁾, kuid tänapäeval ei teata neist enam midagi. Õnnelikum saatus on aga osaks langenud Ignatiuse kirjanduslikule päristööle — H. Schubert'i jutluseraamatu tõlke käsikirjale. Kui seda otsiti tagajärjetult juba läinud sajandi algul ⁷⁹⁾ ja korduvalt hiljemini, siis praegusa aja uurijal on õnn omada käsikirjast kolm eri koopiat (kõik leiduvad Eesti Kultuuriloolises Arhiivis). See fakt tõendab muu seas ka *eo ipso* teose omaaegset laialdast levikut.

Ignatiuse käsikiri on tõlketellimus Liivimaa maanõuniku, hiljemini Virumaal asuva Mäetaguse mõisa pärisherra Otto Fabian von Rosen'i poolt, teostatud lõplikult 1752. aastal. Missugused kokkupuuted valitsesid endise Võrumaa (Roosa mõisa), pärastise Alutaguse suur-aadliku ja talupoegliku päritoluga Tartu köstri vahel, pole seni mingil määral selgunud. Rosen'i pojapoja Eugenius'e huvitav, kuid üksikfaktides mitmeti vigane mälestusteos „Die Sechs Decennien meines Lebens“ ⁸⁰⁾ mainib küll vahetalitajana kedagi pastor Masing'ut, kuid vastavate teatmeteoste andmeil ei leidunud sel ajal ühtki Masingu-nimelist pastorit meie maal. Pole võimata, et memuaaride autor mõtles sellega lähedakõlalise nimega pastorit Tobias Plaschnig'it, kes oli tol ajal Tartus pastoriks, nõnda lähedas kokkupuutes Ignatiusega ja pealegi näitas ise ka herrnhuutlikku usukallakut ⁸¹⁾. Ta oli varemini olnud Peterburis kadetikorpusse pastoriks,

78) M. Lipp, „Postimees“ 1903, nr. 117.

79) Rosenplänteri „Beiträge“ XVIII (1827), lk. 158.

80) Ilmunud Riias 1877. a., lk. 289.

81) J. Eckardt, op. cit., lk. 518.

kus võis kokku puutuda ka riigiameteis ja sõjaväes teotseva Rosen'i ja tema sõjaväelise haridusega poegadega. On muidugi ka muid kokkupuute võimalusi, sest et Rosen'eid leidus mitmel pool Tartumaalgi. Teose tõlkimine võis olla ka tasuline, sest Ignatius ise nimetab oma kirjatöid lisa-tuluallikaiks.

Ignatiuse tõlgitud mahukas jutlustekogu sisaldab kokku 108 jutlust, mis on pühapäevade ja suurte pühade evangeeliu-
mide laiendatud seletused pietistlikult vagatsevas ja puritaan-
likke elukombeid rõhutavas laadis. Kõik 3 koopiat on eraldi um-
bes 1000 lehekülge suured. Teose autor on Halle pietistlikust
koolist pärinev, kuid hiljemini Zinzendorfi õpetuse lähimaadel
liikunud Saksa jutlustaja Heinrich Schubert (sündinud
1692. a.)⁸²⁾.

Teose radikaalset pietismi on arvestanud nähtavasti ka vana-
meelne maanõunik v. Rosen, kes on ajalooski tuttav eestlase
pärisorjust süvendava „Roseni deklaratsiooni“ (1739) autorina.
Mahukas rahvakeelne teos pidi siis talupojale ristiusu põhi-
tõdede selgitamise kõrval sisendama ka suuremat aukartust
mõisaülemuste vastu, nagu selleaegsel aadli juhtkonnal üldse oli
kavatsus suuremas ulatuses kirikut rakendada aktiivse jõuna
talupoja pärisorjastamise poliitikasse, sest nähtavasti ei jätku-
nud ainult mõisniku piitsavõimust. Küllap siis samast koolist
pärinev Rosengi lootis „vaimsete abinõudega“ paremini selgeks
teha isandaile-alistumise käsu jumalikku päritolu ja paratama-
tust talupoja suhtes. Seniste kogemuste järgi talupojad ei mõist-
vat kuigi palju avalikest jumalateenistustest, omistades neile
pealegi vähe tähelepanu, sest kauge maa tagant tulles olevat
paljud kirikulised väsinud ja sageli ka purjus⁸³⁾. Tõlgitud jut-
lustekogu pidi aga kodus ja mõisas peetavail pühapäevastel pal-
vetundidel tutvustama rahvale ristiusu tuuma, millistele eel-
teadmistele siis pastorid oleksid võinud ehitada laiemat usuõpe-
tuse süsteemi⁸⁴⁾. Lõppeesmärgiks oli muidugi talupoja vaba
alistumine oma isandale vaga kristlase teadvusega, nagu Rosen'i
perekonnaski valitses äärmise karmusega patriarhaalsus⁸⁵⁾.
Oma eluajal O. F. v. Rosen oli Mäetagusel püstitanud ka mingi
palvemaja, kus loeti pühapäeviti ja suurtel pühadel peamiselt
seda jutluseraamatut⁸⁶⁾.

82) Prof. G. Suits'u loengud 1936. a. I sem.

83) G. W. v. Rosen'i koopia eessõnast.

84) Seals.

85) E. v. Rosen, Die Sechs Decennien..., lk. 158.

86) Seals., lk. 289.

Ignatius'e tõlketöö on siis õieti nagu reaktsioonilisteks suundadeks rakendatud, kusjuures ei kajastu algul küll mingisuguseid valgustusajastu vabameelsuse ideid, nagu seda võiks pealiskaudsel vaatlusel oletada. Kuid seitseteist aastat hiljemini kopeeris arvatavasti Ignatius'e originaali O. F. v. Roseni poeg George Woldemar, ja tema püüdeis peame küll tahes-tahtmata nägema tavalise vagatsuse kõrval ka puhtale humaansustundele rajanevaid rahvaalgustuse sugemeid: suure käsikirja kopeerimisega „meeldivalt aega veetes“ ta on valmis ka talupoja mõistuse laiemaks valgustamiseks ametisse seadma õpetaja, kelle tööst saadav hingeline kasu katvat kindlasti sellest johtuvad ainelised kulutused⁸⁷⁾. Ja Rosenite hilisemad järeltulijad kaldusidki vabamate ideede õhkkonda, nii et üks neist sattus isegi dekabristide mässu pärast Siberisse⁸⁸⁾.

Talupojale see teos võis tähendada aga lihtsalt meelepärast vaimset läkitust, mis aitas tõsta tema loomulikke, kuid pärisorjuses rahuldamata jätud püüdeid kirjasõna ja haridusvaranduste poole. Igatahes Roseni koopia on veel XIX sajandil püsinud Mäetaguse rahva armastatud lugemisvarana. Ja sama sajandi algul Reisberg'ide perekonna pärisomandiks saades ta on leidnud erilist hoolitsemist ning austamist, viies perekonnaliikmed niikaugele lõunaeesti-murdelise teksti tundmisele, et nad võisid kodus ringis jutlusi teistele ette lugedes otsekohe sisu edasi anda põhja-estli murdes⁸⁹⁾.

Tänu käsikirja sellisele soodsale saatusekäigule ta ongi säilinud tänapäevani ja nüüd avalikuks tulles võimaldanud ühtlasi Ignatiuse tõlke koopiaiks tunnistada veel kaht käsikirja, mille puuduvad autoriandmed. Teise ära kirja on valmistanud 1766. a. Martin Pull, kes on olnud Kanepi koguduse köstriks ja agaraks kooliolude korraldajaks⁹⁰⁾. Tema koopia on Roseni omast vanem ja tehtud ka parema keeleoskusega; R. oli ikkagi sakslane ja elas pealegi põhja-estli murde alal, M. Pull aga oli rahvasoost haridustegelane elava murdekeele keskel. Üldse võib ka neist koopiaist näha Ignatius'e kui tõlkija arenenud mõtteviisi ning korralikku eesti ja saksa keele tundmist. Kolmanda koopia päritolu ja autori kohta puuduvad igasugused andmed, sest käsikirjal on kadunud kõik tiitelhed. Seegi näib

87) Roseni koopia eessõnast.

88) А. Е. Розенъ, Записки декабриста. Съ портретомъ и приложениями. С.-Петербургъ 1907.

89) Inland 1852, v. 846; R. Põldmäe, „Postimees“ 1936, nr. 29; „Päevaleht“ 1936, nr. 29.

90) Koguteos „Võrumaa“, lk. 182.

olevat lõuna-eestilise päritoluga. Üldse näib olevat Lõuna-Eestis vanemaid hariduse ja kirjaharrastuse traditsioone, eeskätt küll vennastekoguduse kirjanduse olemasolu näol. Võime arvata ka, et Ignatius'e käsikiri omalt pooltki neid harrastusi süvendas, pakkudes meeldivat lugemisvara vennastekoguduse palvemajades ja samameelseis perekondades Lõuna-Eesti alal.

G a d e b u s c h, kes seisab allikautorina Ignatius'ele ajaliselts kõige lähemal, teab, et üks jutlus sellest teosest olevat ka trükkis ilmunud ⁹¹⁾. E c k a r d t'i andmeil olevat jutluseraamatust üksikud osad (einzelne Stücke) maanõunik Rosen'i toimetusel trükkis ilmunud ⁹²⁾. Meie päevini pole tulnud lisateateid selle küsimuse kohta ega ole ilmunud nähtavale ka trükkikatked ise.

14.

Ametlik keeld ei hävitanud juurteni herrnhuutlikku liikumist: salaja teotsesid paljud usukuulutajad edasi nii mõisnike ja pastorite kui ka talupoegade ringkondades, asudes hiljemini vangistushädade ununedes ja tagakiusamiste pehmenedes lausa avalikule kihutustööle. Seesuguseks surmalöögist toibumise värskeks viljaks võib märkida ka uut eestikeelset väljaannet herrnhuutlikust lauluraamatust 1747. aastal, mis oli trükitud Saksamaal ja meie alal liikus salakaubana nähtavasti sedavõrd pörandaaluselt, et sellestki trükisest on säilinud ainult üks eksemplar, mis on kaitset leidnud vennastekoguduse pealaagris, Herrnhutis Saksamaal ⁹³⁾. Maa pärisrahvaste kirjaoskusele virgunud liikmed läkitasid aga südamlikke kirju Saksamaale tagasisaadetud usuvendadele, kellele avaldati tänu ja armastust tehtud töö eest ning pihiti oma hingevõitlusi raskeis katsumis-aegades. Neid läkitusi peaks veel praegugi leiduma Herrnhut'i arhiivis ⁹⁴⁾.

1750-ndail aastail hakkasid aga uuesti välja paistma üksikud keskkohad organiseerimistöös. Esirinda tõusis jällegi Võnnu Kriimanis asuv Jeesuse küljehaava mälestuseks ristitud „Seitenschrein“, kuhu koondus eriti saksa soost vendi ja õdesid keelu-aegade tagakiusamise hirmus. Eriti hoogsaks muutus seal tegevus pärast 1758. a., mil endine Volmari pastor ja herrnhuutlik diakon Friedrich v. Bruiningk abielludes Kriimani Gavel'i

91) F. K. G a d e b u s c h, Livl. Bibliothek, II Teil, lk. 103. Riga 1777.

92) J. E c k a r d t, op. cit., lk. 451.

93) G. S u i t s, op. cit., lk. 79—80.

94) P l i t t, op. cit., lk. 150.

lesega asus kohale elama⁹⁵). Kuid „külje haava hoonekene“ hukkus 1761. a. tulikahjus, milline õnnetus hajutas suure osa Kriimani herrnhuutlastest. Osa neist siirdus Erastvere mõisa Kanepi kihelkonda, osa Kambjasse, loovutades juhtiva koha neile uutele peatuspaikadele⁹⁶). Kuid juba enne seda olid Kambja vennad virgunud uuele aktiivsusele, sest seal oli ju teotsenud aastakümneid põline herrnhuutlane, pastor Albert Sutor (surnud 1758. a.), kelle loodud sotsieteet kasvas aina tugevamaks ja oli kuni XIX sajandi keskpaigani herrnhuutliku propaganda tsentrumiks Tartu- ja Võrumaal, mõjustades endiselt ka Tartu linna usuelu. Muidugi idanes herrnhuutlik seeme XVIII sajandil ka teistes maakondades, eriti Saaremaal, paiguti ka Läänemaal ja Tallinna ümbruses, kuid need alad ei ole eriliselt arvestatavad vennastekoguduse kirjanduslike saavutiste hindamisel.

Kohati jätkati ka keeluaegadel tegevust endise intensiivsusega. Nõnda oli juba 1745. aastast alates Kanepi kihelkonnas Erastvere mõisas herrnhutismi pooldava aadliperekonna Ungern-Sternberg'ide kaitse all elanud saksa soost arst Christoph Königsöhr, kes oli salaja uuesti ellu kutsunud kõik keelatud herrnhuutlikud ettevõtted: jaganud allujaile tunnikavasid, valinud loositõmbamisega endale abilisi, sõlminud abielusid ja pidanud tihedat ühendust herrnhuutliku keskusega Saksamaal. Ta oli ka tõlkinud eesti keelde mitmed teosed, mida oli tarvitatud koosolekuil ilma vaimuliku ülemuse loata. Missugused olid tema tõlgitud teosed ja kuhu need jäänud, pole tänapäeval kahjuks enam teada. Alles 1767. a. sattus ta ülekuulamisele Tartu Maakohtusse, mis lõpetas ta senise tegevuse, nii et ta pidi peatselt Saksamaale rändama⁹⁷).

Teine niisugune agar organiseerija oli Peter Hesse (1718—1785), kes saabus 1747. a. Kriimani mõisa ja nägi seal misjonäride Buntebart'i ja Kriegelstein'i vangistamist ning muid tagakiusamishädasid. Ta sai veidi hiljemini Buntebart'i järglasena Eesti ja Läti koguduste presbüteriiks, püüdes keeluaegadest hoolimata uuesti elustada segipaisatud kogudusi. Ta andis ka välja lätikeelse vennastekoguduse lauluraamatu 1756. a., mis sai rahvale sedavõrd armsaks, et sellest ei tahetud lahkuda „koguni mitte magadeski“. Ka lätikeelse liturgiaraamatu ta toimetas trükki. Vanemas eas ta õppis veel arstiteadust ja teotses tege-

95) H. Bruiningk, *Das Geschlecht von Bruiningk*, lk. 152. Riga 1913.

96) Võnnu kroonika (koopiaid mitmes Tartu arhiivis).

97) Harnack, *op. cit.*, lk. 177—178.

liku arstina Lätimaal Orelli mõisas, samal ajal jätkates agaralt organiseerimistööd nii Läti kui ka Eesti alal⁹⁸⁾.

Sama agaralt teotses ka Georg Heinrich Loskiel, laialt tuntud saksakeelse palveraamatu „Etwas für Herz“ autor. See teos ilmus XIX saj. ka eestikeelselt mitmes trükis, olles üheks vennastekoguduse põhiteoseks. Loskiel andis välja ka uue läti-keelse vennastekoguduse lauluraamatu⁹⁹⁾.

Kogu energiaga ainult eestlaste usuliseks äratamiseks rakendus Jakob Marrasch (1721—1792), kes tuli 1747. a. koduõpetajana Läänemaale ja siirdus hiljemini Hiiumaale Reigi pastori Glanström'i perekonda. Ta pidas agaralt ühendust laialipaisatud vennastega — Saare-, Hiiu- ja Läänemaa eestlastega kui ka kohalike rannarootslastega. 1766. a. sai ta ametlikult hoolekandjaks ja asus 1771. a. mõisnike poolt kingitud majja Valjala kihelkonda Jööril. 1780-ndail aastail tekkis peamiselt just Marrasch'i mõjul suuri ärkamisi saartel, mistõttu ka M-i asupaik sai kesksemaks koonduskohaks talurahvale Saaremaal. Selle tõukel ehitati ka Jöörisse uus palvemaja, mis valmis lõplikult 1790. aastal.

Marrasch'i eluloo on kirjutanud tema alaline toetaja G. v. Eckesparre¹⁰⁰⁾. See annab koos M-i naise Maria Elisabeth'i elulooga¹⁰¹⁾ huvitava läbilõike tolleaegsest elavast misjonitööst ja talupoegade kirglikust poolehoiust uuele liikumisele. Nagu tänapäeva lugejat nii ka nende elulugude kirjutajaid on mitmel puhul masendanud talupoegade vaesus ja arenematus, kuid üllatanud samaaegne elav usu- ja haridusejanu.

Marrasch'i tegevusala lähedal Mihkli ja Kullamaa kihelkonnas on XVIII saj. liikunud ka keegi herrnhuutlane-rändjutlustaja Georg Pilder, kes rahutu seiklejana liikus 1740-ndail aastail Baltimail. Keelukorraldustega vastuollu sattunud, ta hakkas neid arvestamata Mihkli kihelkonnas kihutama rahvast massilisele ärkamisele. Need murrangulised sündmused on üldjoontes fikseeritud ka ta eluloos¹⁰²⁾, kuid rahvatraditsioonis muutunud üsna fantastiliseks. Tema tegevus on loonud kestvama aluse sealse ümbruskonna usklikkusele ja ka usuliialduslike kallakule. Pilder'i kui rändjutlustaja ekstsentrilist tegevustungi kajastab mõnevõrra isegi Läänemaa „pärisprohveti“ Järve Jaani esinemine, vähemalt rahvapärimeste alusel

98) P. Hesse autobiogr. ajakirjas „Nachrichten aus der Brüdergemeine“ 1861, lk. 441—452.

99) Harnack, op. cit., lk. 180.

100) Elulugu ilmunud ka eesti keeles 1894. a.

101) Ilmunud ajakirjas „Nachrichten aus der Brüdergemeine“ 1820, lk. 534—552.

102) Ilmunud ajakirjas „Nachr. aus d. Brüdergem.“

kohalike kirjatarkade poolt koostatud Pilder'i „elulugu“¹⁰³⁾ omab mitmeti „prohvetiraamatu“ kõrgeleennulist iseloomu.

Sajandi lõpul tekkis veel uusi kirjamehi, kes jõudsid oma sulesünnitisi ka trükki toimetada. Nendest esileküündivam on kahtlemata mitmel korral mainitud Alexander Raudial. Olen aga tema käesolevast ülevaatest välja jätnud, sest et ta kuulub juba rohkem XIX sajandi perioodi.

Vennastekoguduse tegevuse keelu lõpetas teatavasti alles keisrinna Katariina II 1764. a., lootes seega peamiselt õhutada töökate sakslaste koloniseerumist Lõuna-Venemaale. Kuid agarad usuvennad ei unustanud ka oma pooldajaid Baltimail, vaid hakkasid uuesti vallutama kaotatud positsioone. Sajandi keskpaik oli möödunud raske pärisorjastamise poliitika tähe all, mis pani vaibuma kõik värskemad tuulepuhangud. Selles sumbunud õhustikus paistsid rahvasõbraliku meelsusega saksa vennad talupojale jällegi üleloomuliku ilmutusena, kelle poole ta pööras siis täielikult oma sümpaatia. Ennastsalgava innukusega töötavate herrnhuutlaste osa meie usu- ja hariduselus on küllalt suur. Alles nemad suutsid suuremal määral poolpaganliku talurahva äratada tõelisele arusaamisele ristiusu põhiküsimustest, viies teda esmakordselt lähemasse kontakti ka usulise kirjandusega ja raamatulise kultuuriga üldse. Sajandi lõpupoolel nad jätkasid sama agaralt oma käsikirjade levitamist, kasustades edukalt ka sajandi keskpaiku võrsunud kirjandusliku loomingu ja selle vastuvõtu algeid. Põlvest põlve on pärandatud nende käsikirju perekonna kallima varandusena, nii et neid on tänapäevani säilinud üsna rikkalikult. Nende uurimine nõuab küll palju energia- ja ajakulu, kuid saadud andmed kõnelevad üsna elavast peatükist meie kirjanduse- ja kultuuriloos, mis on seni jäänud hoopis nägemata.

„Herrnhut tut nicht gut!“ lausuti kaasaegses võitlustuhinas pastorite poolt, küsimust nende endi seisukohalt hinnates. Kui aga tänapäevase eestilise orientatsiooniga uurija väärtustehinnangu aluseks on maa pärisrahva kultuuri- ja haridustarvete õiglane tunnetamine ja rahuldamine, siis ei saa kuidagi jätta tunnustamata rahvalähedaste herrnhuutlaste agarat misjonitegevust ja sellega kaasas käivaid kultuurilisi virgumisi keset pärisorjuse sajandi äärmist õiglusetust ja vaimupimedust. Herrnhutism aitas küll omalt poolt õõnestada valitseva härraskiriku ja aadli autoriteeti ning valmistas mõne balti-saksa uurija arvates ette 1905. ja 1917. a. revolutsioonilisi sündmusi. Ent kui me

103) Leidub EKIA-s vennastekoguduse arhiivis.

mälestame tunnustavalt hilisemaid revolutsioonääre, siis ei või oma ajaloost unustada ka nende kaugeid eelkäijaid, kelle eneseteadvus virgus küll palvemaja näivalt reaktsioonilises õhustikus, kuid ometi andis talupojale varasemaid lootusesädemeid võidelda ennast lahti võõraste valitsejate vägivalla alt. Need küsimused kerkivad üsnagi selgelt esile vennastekoguduse õitseperioodil XIX sajandi esimesil aastakümneil, kuid nende vaatlemine nõuab omaette uurimust.

(Lõpp.)

R. Põldmäe.

KIRJANDUSE ÜLEVAADE.

Friedebert Tuglas: *Kuldne rõngas*. Novellivalimik. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1936. 448 lk. Hind 4 kr.

Tunneme Tuglase proosatoodangu tähtsust ja väärtust, tervitame nüüd rõõmuga selle paremiku ilmumist ühises raamatus „Kuldse rõnga“ tiitli all. Siin võib varem lugenud kirjandusesõber värskendada oma muljeid ja võrrelda varemsaadutega. Ja verinoor kirjanduseharrastaja, kes vaevalt meie raamatuteuputuses mahti on saanud terve autori tagantjärele lugemiseks, võib siit saada ülevaatliku pildi Tuglase novellistikast.

Tuglase üksiknovellide eri trükke on ilmunud nii mitmedki, paremiku esindusparaadi otsisime „Looduse“ kirjastatud kooliraamatust „Valimik novelle“ asjata. Tunneme ju Tuglast enamana kui hundijandi ja „Hingemaa“ autorina, mis ses valimikus võtsid enda alla poole raamatust. Nii on äsjailmunud novellivalimik esimene, mis annab ülevaate kirjanik-Tuglase kogutoodangust.

448 lk. ja aastad 1905—1925 — ajaliselts avarad raamid esindatud suhteliselt nii napi lehekülgede arvuga! Missuguse nüüdiskirjaniku toodang annaks end tiheduselt Tuglase omaga võrrelda? Või kes tänapäeva pisibalzac'est sellele suurt rõhku panekski?

Valimik sisaldab 16 pala. „Õhtu taevast“ on võetud „Suveöö armastus“ ja „Toome helbed“, järgnevast kolmest kogust peagu kõik. Puuduvad ainult miniatuurid ja novelli ääremaid riivavad „Artur Valdes“ — esse olematust kirjanikust ja „Poet ja idioot“ — dialogiseeritud kuradi-apoloogia.

Puuduvad ka varasemad katsetused, mis näitavad Tuglast veel eri suunis kobajana. Sisse on võetud neist ainult „Jumala saar“, millest küllalt selgesti võib märgata juba tulevase küpsus-aja karakterjooni. Valimiku kirjanduslikule kaalule ei oleks seda novelli olnud vaja, autori arenguteest üldpildi saamiseks aga küll.

Autori maitseareng, tänapäeva keelenõuded — need kaks on sundinud autorit tegema üsna arvukaid — ja kohati ka üsna radikaalseid — parandusi ja kohendusi.

Näide ulatuslikumast parandusest: „Jumala saar“, lk. 14—15 (Odamees 1920):

„Ta es mustas põhjatu hauana Torgla. Ja soo rannal kadariku serval piksest purustatud männa varjus oli nende onn ning onni taga õhkusid nende viletsad põllud.

Nagu saladuslikku riiki astus Villem, kust pole teed tagasi. Ta aimas Torgla süнке jõude selle kuusetohikust katuse kohal keerlevat.

Suurte metsade piirides teadis ta nende priiuse olevat. Tumedate viirudena lainetasid nad põlissoodest üle ilma. Valitsesid saladuslikud ning kohutavad seadused ses riigis...“

Ja „Kuldse rõngas“, lk. 12:

„Ta ees mustas põhjatu haana Torgla. Ja soo rannal piksest purustatud männi varjus oli nende onn.

Soo saladuslikku riiki vankus Margus. Torgla sünged jõud keerlesid kuusetohikust katuse kohal. Suurte metsade piires oli nende priius. Tumedate viirudena lainetasid nad põlissoist üle maailma. Ning valitsesid kohutavad seadused ses riigis...“

Vahe on ilmne. Laused on vähem ilukõnelised, lühemad, selgemad, rühikamad.

Pisemaid keelelisi ja stiililisi parandusi leidub peagu igas lauses — on siis üksiksõnu asendatud stiililiselt enam sobivatega, mõõdukalt eestipärastatud lauseliikmete järjestust, asendatud iganenud vorme kehtivatega vm.

Mõnedes palades piirduvad küll parandused ainult vähemate õigekeelsustamiste ja kohandamistega. Kus aga on muudetud radikaalsemalt, on uus versioon ilmselt parem.

Raamatu on illustreerinud Hando Mugasto. Mõnikord pole ta laitmatu tehnika suutnud vabandada paigutist klišeelist kuivust (J. Semper — „Risti-rästi läbi Euroopa“). Kõnesoleva raamatu puhul on seevastu heameel nentida, et illustreerija on oma töö teinud hästi.

August Sang:

Richard Roht: **Verioja mõis**. Romaan. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1936. 281 lk. Hind 3 kr. 50 s.

Rohu teoseid oleme aktsepteerida saanud alati ainult tingimisi. Selleski teoses ei kasva ta oma puudustest välja, ei võta oma jõudu kokku, ei pinguta ennast vähimalgi määral, vaid heidab mõtted lohakalt paberile. Kahetsemisväärselt vähe näib Rohul olevat lugupidamist enese ja oma lugejate vastu.

„Verioja mõisa“ aine on õnnelikult leitud: Felder-Sternberg ehitab eeskujulikult üles soostunud ja lagunenu Verioja mõisa, ta töö laostub sõja ja revolutsiooni ajal, ja endine moonaka-rahvas hakkab tema töö varemil uuesti ehitama. Selle aine leidmine, mis oleks väärt olnud arendada palju suuremaks ja haaravamaks kompositsiooniks, on Rohu ainus teene, kuigi mitte väike.

Teose üldine kontseptsioon on tervikuline, teos ise ei ole seda mitte. Lõpul peame haletsema seda romaani, mis oluliselt on jäänud ainult esimeseks mustandiks, mis alles ootab piimlikult hoolikat viimistlemist ja laiendamist, kuni kõik aines peituvad võimalused oleksid kasutatud. Alguses ja keskelt on romaan liiga laiaks paisutatud, maitsetult tühja lobisemiseni; lõpus, teose sündmustikuliselt kui ka hingeeluliselt kõige huvitavamas osas, aga jutustatakse liiga ruttavalt: õieti ei antagi romaani, vaid antakse ainult sisu kokkuvõtte. Kõige tähtsama ja raskema osa vastu oma teoses on Roht tundnud kõige vähem huvi.

Muide „Verioja mõis“ kordab Rohu spetsiifilisi nõrkusi: hingeelukujutamise küündimatust, sageli otse nüridust tähelepanekuis ja psüühiliste nähtuste interpreteerimises; olustikukirjelduse ebatäpsust ja viitsimatust süveneda miljöö detailidesse, mida ometi ülikülluses peab tundma, et võimalik oleks haaravat pilti anda. Ja sellepärast Roht peab ka paratamatult vesistama kõik inimliku. Ei oleks eriliselt põhjust seda rõhutada, kui Roht ainult ei suudaks aimata lasta, et Felder-Sternberg on omapärane ja komplitseeritud iseloom. Sellest ähmases pildist, mille Roht oma peategelasest suudab anda, selgub ainult niipalju päris kindlat,

et ta on üsna konventsionaalne hingekeene. Säärasena ei ole ta aga õigus-
tatud seisma romaanis nii esikohal.

Kui Verioja aadlirahvas on selline, nagu seda kaugel seistes
nähkse, siis on see kuidagi arusaadav. Mõistetav on ka see, et autori
üldine suhtumisviis neisse paraku reedab seisuselise madalamalekuulu-
vuse tunnet — kuid meie ei satu ka tööliste ega muude eestlasit romaani-
tegelaste juures tihedamasse maailma, kuigi Roht peaks seal just omas
elemendis olema.

Hoolimata oma tegelaste poolikusest, või just sellepärast, püüab
Roht lõpus tõendada eestlase üleolekut. Kahjuks me saame sellest väga
vähე tõendeid, tunneme aga seda selgemini, et Roht nõnda on taht-
nud. Kogeme üsna pealiskaudselt, et nii sündis — sel ajal, kui oleksime
pidanud tundma, et see paratamatult ja möödapääsematult niiviisi pidi
sündima.

„Verioja mõis“ seisab tublisti allpool meie proosa keskmist taset.
See kahetsemisväärne otsus muutub veelgi kindlamaks, kui eespool-
öeldule lisada veel keele lohakuse ja stiili labasuse, mis kogu aeg lugemi-
sel häirivad.

Fr. Toomsoo.

Helmi Mäelo: Teras. Roman tütarlastele. Noor-Eesti Kirjastus,
Tartu, 1936. 256 lk. Hind 3 kr. 25 s.

Näib, et Helmi Mäelo nüüd oma õige ala on leidnud: oma parima
annab ta noorsookirjanikuna. „Teras“ on kompositsioonilt terviklik ja
sirgjooneline; jutustusviis sujub ladusalt, tegelased jäätavad usutava ja
plastilise mulje. Kõige lisaks on käsitusviisis seda lihtsat soojust ja
emalikku südamlikkust, mis noorsooraamatu teeb noortele armsaks ja
kogu sündmustiku toob neile lähedale. Meil on viimasel ajal otse hulga-
liselt noortele kirjutama hakatud, aga kui vähesed neist noortele kirju-
tatud raamatuist on tõelised noorsooraamatud! Iialgi ei saa noorsoo-
kirjanikku inimestest, kel puudub see side iseendi nooruseaastatega ja
südamlik suhtumine praegustesse noortesse; noorsoole kirjutada ei saa
ilma vastava seesmise dispositsioonita, — ja seda tundub Helmi Mäelol
olevat.

„Terase“ sündmustik ulatub võrdlemisi kaugesse minevikku, kui
arvestada noorte lugejate ajamõisteid: teos kirjeldab ennesõjaaegseid
kooliolusid. Kuid tolle aja kohta erakorralisi ja ebatavalisi kooliolusid
— esimese e e s t i tütarlaste-kooli rajamist ja valitsevate eelarvamuste
kiuste oma sihte taotleva õppeasutise seesmist arengut. Autor kui sama
kooli õpilane ja seal valitsenud vaimu kasvandik peab tollaegset kooli-
õhkkonda muidugi põhjalikult tundma, nagu ta tuttav peab olema ka
kõigi nende pisisündmustega, millest ta kirjutab, ja tegelastega, keda ta
kirjeldab. Asjale lähedal seisjad arvatavasti tunnevad ära nii kirjelda-
tavat üksikasjad kui ka üksikud tegelased; sellele, kes raamatust ei saa
ega tarvitse otsida tuttavaid jooni, jääb mulje, et tõtt küll sündmustiku
alusena on kasustatud, kuid liialdustesse sattumata. Suuremaist ja
väikestest tegelastest ei tunne vist keegi end halvas mõttes riivatud või
ülekohtuselt moonutatud olevat; tegelaste kirjeldus on elav ja reibas,
kuid kõiki neid saab võtta aja mõjul selginud pilguga nähtud ja kirjan-
duslikeks kujudeks kristalliseerunud „jututegelasena“, kelle vastu ei
tarvitse tunda isiklikku uudishimu kui praegu ehk meie seas elavate ja
teotsevate inimeste vastu. Eriti meelde jääv on muidugi peategelane,
maatütarlaps Salme kõige maalt linna sattunud lapse välise kohmakuse
ja seesmise tuumakusega. See tõsielust nopitud ja väga usaldusväärse-
lt esitatud kuju on ülihea „tütarlaste-romaanis“ peategelane juba puhttehni-
lises mõttes, võimalikud sündmustiku arendamist nii-ütelda kahel rin-
del: maal ja linnas. Sel teel on autoril hõlpus sündmustekäiku liikuvust

ja vaheldust tuua, tõusu- ja mõõna-meeleolu luua ja mis ehk kõige tähtsam: sündmusi ja inimesi kahest küljest näha, kahest vaatekohast valgustada.

Teose moraalne taust on sügavalt-isamaalik ja kadunud Peeter Põllu õilsa isiksuse mõjul kõike head ja elujõulist jaatav, ilma et kuski satuks lausa targustesse, — välja arvatud proloog ja osalt ehk epiloo.

Stiil on üldiselt rahuldav; segavalt mõjub mõni moodne sõna ennesõjaaegse külakeskuse kirjelduses, näit. auto-ajastikuga nii lähedalt seotud „kurv“ lk. 80 ja mujal.

M. Sillaots.

Ja an Riisalo: **Vahtramäe vabastajad.** Rahvatükk neljas vaatuses. Eesti Haridusliidu Kirjastus, Tallinn, 1936. 109 lk.

J. Riisalo näidend ei taotle rakenduslikku erakordsust ei olustikus, tegelastes ega probleemides, vaid selles rahvatüki nimetatud lavateoses on asjalikkusest lugupidamisega esitatud neli iseloomustavat pilti meie iseseisvuse algpäevade pingerikkast ja vahelduvapalgelisest elust.

Tegelased on võrdlemisi selgepiirdeliselt kujutatud ja lavalised. Kesksmaks kujus näidendis on sulane, hiljem asunik Märt, kelle võitlusele ja arengule läbi sündmuste keerise on autor osutanud peamist tähelepanu. Märt omaette on oma talitustes ja ümberotsustustes usutav isik. Ainult kord, nimelt teises vaatuses, kus Märdis valmib otsus, mis tast kui endisest sulasest ning mõisa-ülevõtjast ja hilisemast poliitilisest pagulasest teeb kindlameelse kodukaitsja, kes haarab püssi ja läheb Ülentsi Eedi juhtimisel võitlema enamlaste vastu, puuduvad selle usutavuseks küllalt võimalikud selged motiivid. Kui siin oleks veel tegemist Märdi isikliku veende kujunemisega üksi, siis võiks seletada, et ta otsustab rohkem südame kui mõistuse järgi, sest ta pööramiseks kõneleb (lihtsa tütarlapse kohta küll natuke targalt) armastatud tüdruk Leida. Et aga näidendi 17 nimelisest tegelasest kolmteist on Märdi taolised, kes jagavad samu arenguradu, kuid kelle kujunemisteid ei ole eriti valgustatud, siis jääb põhjendatud mulje, nagu oleks Märdi suunavõtmisega tahtud valgustada ka teiste temataoliste meelsuse kujunemist; selle nõude jätab teine vaatus aga rahuldamata.

Tihti on kujutatud ajast ka ette rutatud, näit. viimasest vaatuses, kui paar aastat peale Vabadussõda, millal mõisadki olid alles täiesti jagamata, juba kõneldakse juurdelõigetest. Ka ei nurisetud vististi veel siis selle üle, et tööstusele jagati suuri toetusi, sest oli ju siis veel mida jagada; kõik said oma osa, ja see, mis saadi, oli ju enam, kui osati nõudagi.

Näidendi teeb sümpaatseks see, et ta on puhas ülepingutustest ja labastest naljadest — nõrkustest, mille all meie näidendid enamasti kannatavad. Autor on asjasse suhtunud kainelt ja tasakaalukalt. Dialoog on elav ja rahvapäraselt huvitavalt mõistu-avalduv. Eluküsimusteks maa ja armastus, kujuneb väikeinimeste saatus aja suurte, otsekui üleloomulikest jõududest olenevate sündmuste taustal, mille kumas väikesedki inimesed üle kallatakse sangarlikkuse paistega.

Rahvatükil „Vahtramäe vabastajad“ ei ole neid jooni, mis töotaksid teha tast hooaja menutükki, kuid ajajärgu ja olustiku elava ning asjaliku kujutusena ta vist püsib lavade repertuaaris.

A. Aru.

Kolm näidendit noortele.

Paul Rummo: **Jõuluüllatus.** Jõulumäng kolmes pildis. Eesti Haridusliidu kirjastus, Tallinn, 1935. 40 lk.

Arn. Tulik: **Metsaküla jõuluvana.** Lastenäidend 2 vaatuses. Eesti Haridusliidu kirjastus, Tallinn, 1935. 38 lk.

Arn. Tulik: **Vaeslapse jõuluõhtu**. Lastenäidend 2 vaatuses. Tave t Mutsu teatrikirjastus, Tallinn, 1935. 47 lk. Hind 85 senti.

Algupärase laste- ning noortenäidendite repertuaar näitab meil rõõmustavat tõusu. Suuremat valikuvõimalust pakuvad siin mitmesugused tähtpäevalised näidendid; viimasel ajal rikastub eriti jõulumängude varukava.

Ka ülalmainitud noortenäidendid kuuluvad jõulurepertuaari. Mängitavad on nad kõik, kuid huvitavamad ning väärtuslikumad on kaks esimest. Eriti paeluva tegevustikuga, õnnestunud ideega ja torede tegelaskonnaga on Paul Rummo „Jõuluüllatus“. Peale tavaliste noorte ja vanade inimtegelaste on kõnesoleva näidendi 2. pildis rakendatud terve rida värskest-fantastilisi tegelasi, nagu tuuleeit, lumelull, päkapikud oma pealiskuga, jõuluvanade koja juhatus jne. Kõik see rohkearvuline unelma-pere on lavaliselt hästi paigutatud reaalsesse metsamiljöösse, kuhu peategelane Valve jääb väsimus- ning eksiuinakusse.

Arn. Tulik'u „Metsaküla jõuluvana“ sündmustik on põnevalt ning ladusasti sõnastatud. Tegevus sünnib „jõuluvana“ — puusepa-Joosepi suitsuonnikeses. Nooremaist osakandjaist hakkavad silma jõuluvana-illusiooni kaotanud vallatuvõitu külapoised Kärrat ja Aarat. Tõsielulist mängu, tõtt ja nalja, mis noori huvitab, peitub selleski väikeses kahevaatuselises jõulumängus ohtrasti. Jõulumeeleolule vastavalt sobib kõigiti vahepeal sassikiskuvate vahekordade leplik lõpplahendus.

Sama autori „Vaeslapse jõuluõhtu“ jääb väärtustelt maha tema „Metsaküla jõuluvanast“. Kui esimesed kõnesolnud dramakesed huvitavad vanematki lugejat mõne värske võttega ja uudse motiiviga, siis „Vaeslapse jõuluõhtu“ sündmustik surub lugeja jällegi külmaksjätvasse šabloon, sihindatud raami, kus hea-kurja kontrast on nõrgasti motiveeritud. Ainestikultki ei paku „Vaeslapse jõuluõhtu“ uut. Mõni episood tuletab tahtmatult meelde vanameister Kitzberg'i „Libahunti“. (Näiteks Tiia tulek metsniku poole ja tema vastuvõtte tingimused on kui Tiina vastuvõtmine Tammarul.) Näidendi peapuuduseks on aga sihindlikkus karakteriseerimises. Vaevalt on reaalset usutav, et noorte-vahelist intriigi vanarahvas isegi kallil jõuluõhtul nii timukaliselt toetab, nagu seda on kujutatud kõnesolevas näidendis. Küsitavaks jääb ka, kas äsjane õnnetus (tulikahju) ja kasulapse õilsus ning heatahtlikkus võivad nii kergesti ja nõnda kiiresti murda kasuvanemate endise kalgi südame. Elus näeme siiski, et kes on kalk teise õnnetuse suhtes, see jääb võrdlemisi külmaks ka oma õnnetuse puhul.

Peale märgendatud põhipuuduste on „Vaeslapse jõuluõhtul“ veel muidki vähemaid äpardusi. Olgu siinkohal nimetatud veel nõrka sidet vaatuste vahel. Kuigi Tiia tulek on kaudselt ette valmistatud tulekumajutuga, ei ole 1. ja 2. vaatuse tegelaskond kuigi õnnelikult liidetud üheks teose mõtestikku ning sündmustikku kandvaks tervikkoguks. Soovitav oleks ka väikese näidendi tegevusruumi ühtsuse silmas pidamine. Ses mõttes on palju keskendatum ning tihendatum „Metsaküla jõuluvana“.

Kokku võttes võib siiski kinnitada, et vanad faabulised raamid meie noortenäidendis hakkavad õnneks avarduma, uudseid tegelasi ja värskeid võtteid kandub ka lastedraamasse. Oleks soovitav, et meie teatrid lastetiikkide valikul hakkaksid enam silmas pidama algupärasest lastedramaatikast.

A. Vaigla.

Juhan Luiga: **Poliitilised päevamured I ja II**. Artiklite kogu. Toimetanud H. Wau. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1935. 244 ja 218 lk. Hind 3 kr. 75 s. ja 3 kr. 50 s.

Juhan Luiga juba tuttavaks saanud „Päevamuredele“ on Noor-Eesti Kirjastus lisaks turule saatnud ka kaks köidet ta „Poliitilisi päevamure-

sid“, millega täiendatakse ja ümmardatakse pilt L. ajakirjanduslikust toodangust.

Luiga poliitiline kroonika mahutab endasse artiklid ajavahemikust 1918—1926, järjekorras, nagu need kirjutised omal ajal „Vabas Maas“ ilmusid. Aeg oli poliitiline, diplomaatiline, maailm pärast suurt Maa-ilmastõda. Meil kerus algas Vabadussõda, oma riigi rajamine, ehitamine, sisustamine, võitlus erakondlikul ja kihtide rindel. Kõik see kokku poliitistab ka L. päevamured. Ent poliitikagi on L-le ainult osa põhilistest kultuuriprobleemidest.

Luiga on elukutselt arst, see annab ta sotsiaalseile arutlusile tugeva bioloogilise aluse. Kui arst ta tahab ka ühiskonnasse tervendavalt mõjuda. Ta seisab vastu kiriku lihasuretamistendentsidele. Ta tunnustab renessansi teeneid „loomulikkude ihade“ vabastamisel. „Ärgu idealiseeritagu elu, kus kired vaikimas ja himud kadumas: see on surmatee. Terved instinktid on elu loomulik alus, sunde ei pea hävitatama, küll aga vajavad nad õilistamist.“ „Kehakultuuri siht on keha taltsutada, et vaim, hing seda suuremat lendu võiks võtta.“

Mitte ainult isiku, ka rahvaste kasvu ja edu käsitab L. bioloogiliselt, tunnustades, et „seltskondlik organism ei erine elavast organismist“. Elujõu küsimused on rahvastegi saatuses otsust andvad. L. poliitikuna, kultuurifilosoofina, sotsiaalpedagoogina mõtleb kõigepealt hügieeniliselt, tema sotsiaalne eetika on tervishoidlik. See suur konkreetsuse-, maisuse-tunne eraldabki Luigat tavalisest idealistist, kuigi ta on idealist ning elab illusioonidest. Kõik, mis tervishoidlik, on ka hea. Ja mis rahva elujõudu kurnab, on ebanormaalne.

L. võib teravat kultuurikriitikat viljelda loomusundide ja terve mõis-tuse nimel. Aga ta ütleb ka ühtlasi, et vabadus on endavalitsemine; ai-nult endataltsutamises avaldub kõrgem kultuur. Ja et ta ka seda ütleb, see alles annab talle tõeliku juhi asendi ajastus, kus „minnalaskmise“ tendentsid olid suurelised. Ta ei võitle ainult kodumaise barbaarsuse, ta võitleb ka kultuuri „peenuse“ ning liigse „mugavuse“ vastu, nagu sellele tendeerib skandinaavluse mentaliteet. Luiga õpetab: kultuur ei ole komfort. Elutunne nõrkeb, kus elumõnu kultuur on maad võtmas. Elu-mõnu on „lihtinstinktide harimine“. L. pooldab spartalikke voorusi. „Ikka on tekkinud ajaloo suur pöörang, kui inimesed, rahvad suutsid oma kirgi vähegi taltsutada.“

L. on amatöörina kestvalt juurelnud ajaloo ainetiku kallal, — see soodustab ja õigustab ta välispoliitilisi vaatlusi. Need sõnavõtud on diagnoosid päevapoliitilisele momendile, horoskoobid homseile võimalu-sile: ajalik materjal silmapilgu meeleolude virvenduses. Ent selle päev-liku ja kaduva taga ikka seisab L. mõtleja, otsija isiksus oma problee-mide, illusioonide, kogemustega, mis väikesedki küsimused tõstab kõrge-mate kateooriate valgustusse. Selles mõttes on L. välispoliitilised aru-tused alati mõeldud ja peetud „suures stiilis“. Ja meie kodusedki mured L. kirjutistes hargnevad ning lahenevad maailmapoliitika kompleksides ja selle horisontide taustal. Nüüd tagantjärele märkame sageli, kui palju L. on eksinud oma välispoliitilistes diagnoosides ning veelgi rohkem tule-vikuunistustes. Ent ta eksimisedki on kirjutatud veenva subjektiivse loogikaga, ja pole L. süü, kui rahvaste arengus loogika asemel sageli otsustavad kirg ja „pime juhus“. Igatahes võime tunnustada, et Euroopa areng kindlasti oleks võtnud kultuursema suuna, kui oleks arvestatud Juhani Luiga näpunäiteid. L. soov-unistused arenevad vaimsuse ja hu-maansuse tähistel ning seisavad tohutult kõrgemal sellest, mis tänapäev on Euroopa elu tõelik proosa.

Nagu L. hakkas meie ajalugu vabastama võõrast orientatsioonist, nõnda ta ka välispoliitilisi sündmusi hindab eestilises valgustuses. Ta paljastab suurriikide intriige väiksemate kulul ning on skeptiline Ver-sailles' võimupoliitika suhtes. Ta võtab Inglise orientatsiooni selles mõt-

tes, et see maa on tugevate demokraatlikkude pärimustega ning sümpatiseerib rahvaste enesemääramisele. L. tunneb, et militarism on väikerahvaste surm. Väikeste rahvaste rahvusvaheline seisund võib põhjeneda õigusel, mitte jõul. Seepärast L. tervitab rahvasteliidu mõtet ning loodab sellelt „rahvaste internatsionaalilt uue epohhi alustamist. L. on valmis kuulutama koguni väikerahvaste messianismi. Väikesed riigid ühinegu ning suurriikide võimupoliitika asemel pangu rahvusvahelises elus maksma vaimu ja õiguse nõuded. Üldse L. usub, et „väikeste riikide tekkimine on suureks edusammuks inimsoo ajaloo“.

Me muidugi küsime: millega viia väikerahvaste õigus võimule ning kaitsta seda suurriikide vägivalla vastu? Luigal pole sellele tänapäev nii piinlikule küsimusele otsest vastust. Kaudselt ta kõneleb väikerahvaste „kõrgemast kultuurist“. Meiegi riikliku iseseisvuse ideaaliks olgu iseseisvaks saada *de cultura*. Kultuur on tõesti suur moraalne relv. Aga kas moraalist üksi jätkub riigipiiride kaitseks? Kas väikerahvaste kultuuriliitudega saab võidelda suurrahvaste sõjaliste liitude vastu? Need on kõik piinlikud küsimused. Skandinaavia riikide erapooletus Maailmasõjas ei olnud neis maades põhjastanud vaimset tõusu. Nad olid vältinud sõja metsikused, olid oma erapooletusega teinud head äri, nende kodanlus uppus oma jõukuse mugavustesse, ning just Luiga ise oma päevamures hoiatas meid Skandinaavia väikerahvaste „elumõnukultuuri“ eest.

Artiklis „Kultuurprobleemid“ (1925) L. selgitab lähemalt, mida ta mõtleb eesti orientatsioonist ning meie iseseisvusest *de cultura*. Meie praegune kultuur on suurriikide kultuur, maade oma, kus on kõrgele arenenud kapitalism ja sellele vastav sotsialism. Seda suurkapitalismi kihitdevahelist teravust pole meil põhjust jäljendada. „Eesti erilist ülesannet saab arendada siis, kui ta vabastatakse suurrahvaste mõjust nii mõtlemisviisi kui esteetilise ja eetilise-poliitilise aistingu poolest, ja hakatakse looma uut kuju kogu rahva hingeelu alal.“ Iga rahvas on välja arendanud oma eluvormid ning need eluvormid olgu aluseks omakultuurile.

Luiga soov uskuda, et kultuuriga üksi võib militarismist üle saada, on illusionistlik. Aga ta ütleb ka, et rahvaste elus on illusioonidel peagu sama tähtsus kui reaalfaktidel. Kultuurprogrammiks olgu — edulisi, positiivseid illusioone luua ja rahvaste elus jaatavaid hingemomente maksvusele aidata. Sealjuures ta annab progressi kriteeriumi üldse, kui ta lausub: „Igas edus peab inimsuse, humaansuse suurenemist, kasvamist leiduma, muidu ei ole see tõsine edu.“

Välispoliitiliste ringvaatluste kõrval teenivad tähelepanu L. sisepoliitilised artiklid. See kriitika on ajastu kommete kohaselt sageli terav, võib-olla isikuid ja nähtusi ühekülgustav, kuid näib ikka kirjutatud olevat ausa eetilise kirega. Ehkki L. oli kaua aega veendunud tööerakondlane, pole ta siiski erakonnamees tolle aja tavalises mõttes. L. on patrioot, kes mõtleb kõigepealt riiklikult ja kultuuriliselt. Ta on erakondlane rahvasterviku huvides. Ka poliitilistes küsimustes on talle kultuurilised, inimlikud väärtused otsustavad.

Oma elukorteri asukoha järgi hüüti Luigat „Roosikrantsi filosoofiks“. Tegelikult ta oli tööerakonna Sokrateseks. Luigal polnud erakondlase võimuha, ta ei tükkinud poliitiliseks tegelaseks. Kuid ta ei olnud ka filosoof selles mõttes, mis tähendab objektiivset vaatlejat. Tema oli oma ajastu vaimseid juhte, kes kaasa elas ja kannatas oma rahva kui ka inimkonna probleemidele, kes kõiges mure t tundis ning parima lahenduse eest hoolitses. Tema mõttetarkus oli peamiselt tunnete filosoofia, mis ei vajanud mõttelist süsteemi, vaid intuiitviseid sähvatusi. L. ei nakatunud sotsialismi illusioonidest, see õpetus oli talle liigselt „mehhaniseeritud“. Seepärast püüdis ta oma loomukohast käremeelsust välja elada tööerakondlikkude tähistes keskel.

Erakondlasena L. lähtus oma bioloogilisest seisukohast, et elu on võitlus ja et kired on elulised tegurid. Erakondlus pidi elujõulisele rahvale võimaldama sisekirgede väljaelamist ning jõuvahekordade klaarimist. „See ongi uuem saadus rahvaste poliitilisel arenemisel, et nüüd ka lahkuminevad voolud rahvas on võimalik koondada üheks jõuavalduseks, et nad ennast summeerivad üheks rahva kogutahteks.“ Luiga ideoloogias erakondlus oli vaid vahend kõrgema idee, kogutahte ja rahvasterviku summeerimiseks. Tegelikult meie erakondlus arenes eesmärgiks iseeneses, kaotades nii riikliku kui kultuurilise mõtte. Üsna varakult L. peab hoiatama: „Erakondlik sihikindlus on tarvilik poliitika võitluses, — siiski peab tunnistama: ei ole ühegi erakonna eeskava nii püha, et temale oma „tervet mõistust“ ohverdada.“ Hiljem L. ikka enam satub pettuma erakondlikust „vabamaadlusest“, mis on lage enesevalitsemisest ja vastutustundest. L. oli poliitilist võitlust mõistnud rahvasterviku kujundamise süsteemina, parteipraktika aga viis — kõige ühise hävitamisele. Ei pandud tähele L. manitsust: „Vabadus on nii nagu ausus ja headus: nad panevad koormaid peale.“ Praktiline erakondlus tahtis ainult saada.

Luiga „Poliitilised päevamured“ võimaldavad meile veel kord kogu probleemide põnevusega meenutada möödunud päevi. Maailmasündmused koos meie esimese vabariigi siseeluga murduvad siin omapärase isiksuse prisma, püsivalt leides, ikka samade mõttekäikude ja tundekäärimiste pingutlemisel, subjektiivset hindamist. Jooksva elu materjal on ajalik, kuid teatava igaviku sellele annab autori vaimus. L. valgustuski võib tänapäeval osalt vananenud olla, olgu probleemide käsituses, olgu lahenduste leiutamises. Kuid väga palju L. veendumustest ja väidetest on säilitanud värskest ja vankumatust, nii mõnegi ta mõtte ja nõude suhtes oleme alles tänapäev jõudnud teostamise küpsuseni.

Pole põhjust kadetseda seda aega, mille kohta L. kirjutas oma „päevamured“. Küll oleme aga sellepoollest vaesemaks jäänud, et nüüdses avalikus elus meil puudub juurdleja, eritleja, selgitaja, hindaja ja julgustaja Juhan Luiga kaustas.

H. Raudsepp.

Friido Toomus: Friedrich Nietzsche. Üliinimese kuulutaja. Eesti Kirjanduse Selts, Tartu, 1936. 156 lk. Hind 1 kr. 50 s.

Fr. Toomuse „Friedrich Nietzsche“ kuulub huvitavimate ja meeliköitvaimate teoste hulka juba tänu ainesele, mida ta käsitleb, ja isiksusele, kelle erandlikku arengulugu ja elukäiku ta kirjeldab. See on suure, ent traagilise inimese elu valgustus, leheküljed sellest elust, mis algusest peale on täis otse kisendavald vastuksusi.

Nietzschet võiksime enne kõike nimetada nooruse filosoofiks. Väga rakse on leida mõnd teist, kelle mõtteid ja tõesid murranguaegne ja scalt välja jõudnud vaim niivõrd jamunevalt ning naljasena ihkaks vastu võtta. Sest julge, leegitsev, jõuline, äärmustesse kalduv, üliideeline, eluekstaasis põlev, tunglev ja tuulispäine nagu on noorus, nõnda julge, kammitsaist vaba ning kõiki piire ületav ka on selle üliinimese kuulutaja filosoofia ja doktriin tahtest jõule. Nagu ei tunne eelarvamusi noorsugu, kes läheb kõikjal elule ja maailmale vastu avatud südamega, „lahtise“ peaga, nii ei tunne neid ka Nietzsche ega ta õpetus. Nietzsche ja nooruse tee kulgeb läbi vabaduse. Selle ja kõige muu pürutava pärast on igavese taastuleku apostel jäänud noorsoo, eriti valmiva noorsoo mõjuvamaiks õpetajaks-mõtlejaks, kes oma doktriiniga nii või teisiti on mõjustanud noorte alles vormuvat psüühilist ja intellektuaalset maailma: ühtesid heas, teisi halvemas suunas. Kuid ühte on tema õpetus ometi jaganud peaaegu eranditult kõigile — elujaatust, elurõõmu, usku inimese jumalikesse võimeisse, usku sisetahtesse.

Eesti keeles puudus seni raamat, mis selle suure erandindiviidi ja eritaolise vaimuinimese elust ja elukäigust oleks andnud üksikasjalisema ülevaate. Fr. Toomuse monograafia täidab selle tühiku. Väga huvitava, värviküllaselt ja elavas keeles kirjeldab autor siin Fr. Nietzsche sünnilugu ja lapsepõlve vanas kuulsas pastoriperekonnas, ta kooliaastaid, üliõpilaspõlve, ta vahekorda vanemate ja õega, noore ideist ja lahendamata küsimusist tulvil poisi esimesi kirjanduslikke katsetusi jne., lastes vahetevahel langeda katte tulevase filosoofi ning sõnakunstniku väga tormitseva ja eripärase hingeilma varjupooltelt. Järgneb sisukaid lehekülgi Nietzsche sõjaväeteenistuses viibimise ajast, tema sisemise mina järk-järgulisest kujunemisest, ta mõtete ja tunnete tulevargi siia-sinna lainetusest. Valgustatakse ta suhtumist naistesse, kirikusse ning jumalasse. Edasi siirdutakse ta teadusliku töö juurde ja näidatakse, kuid temast juba 24-aastasena sai professor Baseli ülikoolis, teadusemees, keda ka tolaeagne Tartu ülikool endale kutsus õppejõuks, ning kuid tema ja kuulsa muusikalise draama looja Richard Wagneri vahel arenes sügav sõprus, mis aga hiljem Nietzsche ideoloogilis-vaimse murrangu tõttu muutus vihkamiseks ning vaenuks. Heidetakse kiiri filosoofi tervise seisundile, ta hinge ülitundelisusele ja närvihellusele ning lastakse aeg-ajalt tunda algavat, kõrgekvaliteedilise, viljaka loominguga käsikäes käivat ränka sisemist heitlust, hinge pragunemist ja sellest tingitud traagikat, mis suurvaimu muutis üksinduse ränduriks ning inimesipelgavaks erakuks, vaimselt ja füüsiliselt kannatavaks meheks. kes aga siiski oli suuteline kindlamalt kui keegi teine lausuma elu ja maailmale oma jaa! Puudutatakse ka Nietzsche masendavat vaimuhaigust ja talle osaks saavaid ema ning õe õrnusi. — Ja me silme ette kerkib selgesti ning tabavalt värvses joonistatuna eriskummuline mees, kes oli „haaravaim, koguni pörutavaim inimeslik fenomen uemast ajast“.

Teose kirjutamisel Friido Toomus on tagajärjekalt kasustanud kronoloogilist printsiipi: elukäik on esitatud paralleelselt loomingukäiguga. Loomingu vaatlusile ja selle taoti koguni detaallesse küündivale analüüsile on autor üldse kulutanud pisut rohkem lehekülgi, mis minu arvates ehk ongi selle teose üheks olulisemaks puuduseks, kui arvestada, et tegemist on ju ikkagi elulooga, mitte aga kriitilis-teadusliku uurimusega Nietzsche üle. Meid huvitab siin esijoonese filosoofi maine isik ning elu, mispärast iga sellest vallast tulevat uue lehekülje eest annaks teab mis. Kuid säärasenagi võttes on raamat küllaltki õnnestunud ja seda lugeda on eriline nauding: seal on erakordselt suures kvantumis äratusainet, mõtteid ja tundeid liikuma panevaid elemente, eriti noore inimese vaimule. Mulje, mis lugemisel saadud, on sügav ega unune niipea. Oled mõni aeg Nietzsche vang — pooldad teda või mitte.

Hugo Viires.

Alma Kaal: **Mehe ja naise psühholoogiast.** Essee. 1936. Noor-Eesti Kirjastus, Tartu, 1936. 143 lk. Hind 1 kr. 75 s.

Millised omadused on spetsiifiliselt mehelikud, millised naiselikud? See küsimus on praegu „selge“ ainult populaarses eelarvamuses ning mõnes teaduslikus uurimustöös, kus opereeritakse osalt samade eelarvamuste, osalt puudulike meetoditega. A. Kaal tuginedes nimekaile autoritele leiab, et võimalikest erivustest: a) seksuoloogilistest, b) psühholoogilistest, c) bioloogilistest ja d) sotsioloogilistest tõsiteaduslikuma käsitelu ees jäävad püsima vaid seksuoloogilised; kõik muu on aga aja ja koha küsimus ning sõltuv sotsiaalsest olundist. Oma väidete tõestuseks A. Kaal toob tuntud uurimusi emaoõiguse ja naisriikluse kohta ning individuaalpsühholoogilise kooli seisukoha. On ju see kool süstemaatiliselt valgustanud neid erisuguseid arengutingimusi, milles võrsub kumbki

sugu. Õieti tundub, et individuaalpsühholoogia poolt rõhutatud osa, mida mängib alaväärsustunne ja kompensatsioonipüüdlus, julgus ja endausaldus inimese kujunemises, oleks tulnud üksikjuhtudel enamgi esile tõsta. A. Kaal on ju küll vastavas peatükis napi lehekülgede arvuga osanud anda päris asjaliku ja ümmarguse ülevaate Alfred Adleri süsteemist, kuid populaarteaduslikus teoses tuleks ehk rohkem arvestada „möödalugemise“ hädaohtu.

Kõnealuses töös võetakse vaatluse alla ka soliidsema eksperimentaal- ja selle teise, üle eksperimentaalpsühholoogia kitsaste piiride tungleva (ka „teaduslikuks“, „akadeemiliseks“, „klassiliseks“ — või kuidas seda iganes on nimetatud) psühholoogia-uurimusi sugudevaheliste erivuste kohta. Nimetatud peatükk algab motoga: „Tõesti, vaata kirjanudjate vale sulg on Jehoova käsuõpetuse valeks teinud.“

Autor tähendab õieti, et „eksperimentaalpsühholoogia saab oma meetoditega võrrelda ainult kaasaegset meest ja naist, kelledest üks on sotsiaalselt soodustatud olukorras“. Kuid me teame, et sedagi, mis eksperimentaalpsühholoogia praegu mees- ja naissoo erivuste kohta konstateerida suudab, pole mitte palju. Iseasi on järelduste tegemine selle napi materjali põhjal ja interpretatsioon, mis on tahes-tahtmata subjektiivne. Meheliku ideoloogia valitsevat seisundit illustreerib töös humoorikalt hulk vanasõnu, kõnekäände, tsitaate filosoofiast ja kirjandusest (eriti meie omast) ning muud tarkade meeste — naised tulevad vähem arvesse — mõtteid. Muidugi, sellelaadilist materjali (s. o. „nende kirjutamata seaduste, et naine ise ei või saada eriti väljapaistvaks mingis suhtes“), alates antiikajast kuni kõige ligema olevikuni, leidub ülikülluses. Kuna mu laual on juhuslikult Milton'i „Kaotatud paradisi“, siis loen sealt: „Tema (mees) näis Jumalana iseendas, kuid naine oli temas.“ Ja Jumala ingel pühendades Adamat maailma tarkustesse, sõnab: „Mida enam sa oskad endahindamise-kunsti, seda enam tunnistab ta sind oma peaks.“ Eks selle kirjasõna järgi ole mees käinudki.

Naine häda sunnil võtab üle valitseva meheliku ideoloogia, meheliku taktika ja võitlusvahendid, sest kui ta ei mõtle nagu mees, on ta „ebaoloogiline“, kui ta ei lahenda küsimusi nii kui mees, on ta „mitteobjektiivne“. Kui naine tahab, et mees tema tööd tunnustaks, peab ta enne kõike apelleerima naisena mehe seksuaalsele huvile. Nõnda et naine võib midagi saavutada „ainult mehe kaudu“; „mees teeb ajalugu ja naine püüab meest“, sest „kohanemine oludega on juba bioloogiline algtoode“. Meesvalitsuslikus kultuursüsteemis on välja lülitatud inimsoo üks pool. Kuivõrd see on õiglane, jääb vastamata, kuid arvatavasti pole see ka otstarbekohane. Võib-olla oleks naistel lisandada mõndagi oma- pärast.

See oleks osalt kõnealuse raamatu probleemistik. Üldkokkuvõttes: teos, kuigi see pole autori enda teadusliku uurimuse tulemus, on ometi huviga loetav, sest allikaid on kasutatud arukalt, väljendusviis on selge, kohati leidlik ja vaimukaski. Ei saa mainimata jätta ka ühte asjaolu, nimelt tasakaalukust ja „külma verd“ küsimuste lahendamisel. See on siiski üllatav, eriti kui meelde tuletada, kui palju sapist ja teravat on öelnud suured vaimusangarid just sugudevaheliste probleemide ja naiste aadressil.

H. Jõulmaa.

ÕIENDUS.

„E. Kirj.“ kaantel nr. 6 peab olema: Eesti raamatute üldnimestik 1934. a. alates. 23. poogen.

Vastutav toimetaja: D. Palgi. Väljaandja: Eesti Kirjanduse Selts.

E. K.-Ü. „Postimehe“ trükk, Tartus 1936.